

Castelló 2020

Les festes que no van ser

Sumari

3

La festa tornarà
Òscar Noguera i Alberola

4

Les festes que no van ser
Consell Municipal de Festes

5

Les nits d'agost

7

Premis Ausiàs March 2019

8

LA NOSTRA GENT,
LA NOSTRA HISTÒRIA

Castelló, poble fester
sense festes

Tobies Grimaltos Mascarós

Dones en la política de Castelló
en la II República

Laura Capsir Maiques

Castelló en un mapa dels
límits occidentals i septentrionals
del terme de Xàtiva (1579)

Valerià Benetó Ferrando,
Vicent M. Garés Timor,
Víctor Iglesias Pascau

Unes notes sobre les quarantenes
a Castelló abans del segle XVIII

Valerià Benetó Ferrando

Naixement i consolidació
de la columbicultura a Castelló:
des dels orígens fins al 1936

Rubén Galera Hernández,
Valerià Benetó Ferrando

36

Les festes de fa cinquanta anys
1970

© d'aquesta edició:
Ajuntament de Villanueva de Castellón

Edita:
Ajuntament de Villanueva de Castellón

Coordinació:
Francesc Xavier Martí Juan i Raymi Navalón Peris.

Correcció d'estil:
Francesc Xavier Martí Juan i Rubén Galera Hernández.

Disseny, maquetació i impressió:
ipl@iplgrafica.com // 96 259 00 36 // La Poble Llarga

Dipòsit Legal: V-2509-2019

Agraïm a totes les persones l'aportació desinteressada de les seues fotografies personals, que completen i enriqueixen este llibre.

Del contingut dels textos signats, en són responsables els seus autors.

La festa tornarà

Òscar Noguera i Alberola
Alcalde de Castelló

Segurament este siga un dels textos més difícils que he hagut d'escriure des que la ciutadania de Castelló va decidir donar-nos la confiança com a gestors del govern municipal. Una dificultat que va d'acord amb la dura situació que estem vivint, una autèntica distopia que albira un futur marcat per la incertesa i la necessitat de fer prevaldre la salut de totes les persones per davant de qualsevol altra consideració.

I és precisament en este context tan difús que la presa de decisions esdevé un autèntic acte de responsabilitat, un motiu més per a fomentar des de les institucions que la prioritat és, per damunt de totes les coses, el benestar i la salut de totes les persones. I va ser així, a través de la unanimitat en el Consell de Festes convocat durant el mes d'abril, amb la representació de tots els partits de la corporació municipal i l'únic argument possible de l'interés comú, que es va decidir suspendre les Festes Majors i de Moros i Cristians de Castelló. Esta duríssima però inevitable decisió va demostrar que el tarannà cívic i solidari de les forces polítiques locals i de les associacions i entitats del nostre poble és un exemple i un tresor que cal cuidar i recordar per al futur més pròxim.

Ara mateix, el nostre gran repte no pot ser un altre que treballar per poder encarar el futur de la forma més segura possible. Cal fer, però, una breu mirada al passat més recent per a enaltir el comportament exemplar de la ciutadania de Castelló. No és fàcil superar com a societat unes restriccions que t'ail·len de la resta de la teua gent. I el nostre poble ha mostrat un model de convivència i un civisme plenament sensibilitzats amb la situació i este és, sens dubte, el fonament des d'on poder bastir una societat més preparada i disposada a fer front a un futur que, ara per ara, no sabem com serà. Han sigut mesos molt durs en què s'han hagut de prendre decisions complicades i per això l'esforç de tothom ha sigut imprescindible perquè la incidència al nostre poble no haja sigut tan devastadora.

Dit això, des del nostre equip de govern pensem que és el moment de centrar la nostra atenció en el futur més immediat i fer servir el passat més re-

cent com a única i valuosa referència. Ara per ara, les previsions per a les pròximes setmanes i mesos no ajuden a divulgar l'optimisme, més bé al contrari, ja que apunten a noves mesures restrictives que exigiran el compromís de tothom per a intentar superar amb la menor repercussió possible la pandèmia. Hem de fer-nos forts, hem d'estar disposats a fer front a tot allò que puga esdevenir en els mesos vinents i hem de remar tots en la mateixa direcció. Com a societat ens cal un compromís actiu, solidari i comprensiu per a entendre que vivim una situació sense cap mena de precedent, extremadament inestable i que sovint necessita d'improvisació per la celeritat i virulència que ha demostrat la pandèmia. Sembla que vindran temps difícils i l'única manera de combatre'ls és a partir del coratge que donen els valors del sentit comú i el civisme. Per això hem d'obeir les recomanacions dels experts i de tota la comunitat sanitària, que han demostrat un esperit de lluita digne d'admiració que va més enllà de les exigències merament professionals. Hem de continuar també donant exemple per a controlar els efectes de la pandèmia i minimitzar riscos i, també, hem de continuar la nostra vida sense fiscalitzar l'actitud dels altres, perquè el que ens cal per a superar-la és molta pedagogia i disciplina social i no enfrontaments entre iguals.

Potser la perspectiva del temps ens aportarà aquella dosi d'experiència que fa entendre millor tot allò que passa. Enguany, malauradament, no tindrem Festes Majors i de Moros i Cristians, com tampoc hem tingut el regal de les Falles al març. Tota eixa força, però, tota eixa energia que produïm per a gaudir de la festa, cal gestionar-la d'una altra forma, perquè segur que ens anirà bé per a poder combatre tot allò que està per vindre i no defallir en una lluita que s'ha emportat molts somnis i la il·lusió de moltíssima gent. No patiu: la festa tornarà. I que es prepare la vida, perquè prometem que quan torne, els contagis d'alegria i de somriures al nostre poble seran absolutament imparables.

Salut a tothom!

Les festes que no van ser

Consell Municipal de Festes

CASTELLÓ
POBLE FESTER

Les Festes Majors i de Moros i Cristians de Castelló hauran d'esperar. Lamentablement, el nostre món està patint una pandèmia que ens ha canviat les prioritats, i fins i tot la nostra manera d'entendre la vida. I per això, des de l'òrgan consultiu del Consell de Festes, on estan representades les associacions i entitats vinculades a la festa del nostre poble, així com tota la corporació municipal, hem acceptat i donat suport a la decisió institucional de suspendre les festes. De fet, no entendríem cap alternativa diferent a la decisió presa prèvia consulta a totes les forces polítiques i associacions i entitats festeres. Insistim en el fet que la prioritat ara per ara no és una altra que ajudar a millorar l'emergència sanitària que patim, i per això, i amb la intenció d'esdevenir humilment model de comportament, totes les associacions festeres de Castelló representades per l'Associació Festeria de Moros i Cristians, la Junta Local Fallera, els Festers i Festeres de Santa Bàrbara i les Festeres i Festers Majors de Castelló estem d'acord en el fet de suspendre tots i cadascun dels actes festers que organitzem fins que no es tinguin les condicions sanitàries necessàries per a celebrar-los.

Som conscients que estem vivint una etapa molt dura, una situació estranya que ni els més majors del nostre poble entenen, ja que mai s'havia viscut. Per això, les ganes de festa després de tant

de sacrifici són encara més grans. Som conscients també del caràcter fester de tots els veïns i veïnes de Castelló, i de la necessitat de celebrar com cada any les nostres Festes Majors i de Moros i Cristians, i tornar amb les Falles i Santa Bàrbara, vore als nostres Festers i Festeres Majors prenent el relleu generacional, fruir amb les orquestres, amb la nostra Lira Castellonera, retrobar l'amistat... Però no és el moment.

Algun dia recordarem les Festes del 2020 com aquelles que no van ser. No importa: nosaltres prenem la responsabilitat de treballar amb tota l'esme del món perquè el dia que es pugui fer qualsevol classe de festa siga absolutament inolidable. No som associacions i entitats festeres pel simple fet de ser-ho, sinó perquè creiem fermament que fer festa és la millor manera d'aportar el nostre gra d'arena al poble i ho continuarem fent amb més il·lusió i força que mai.

Finalment, només ens queda fer una crida a tot el poble de Castelló perquè demostre l'empatia i la solidaritat que el caracteritza i actue amb responsabilitat i disciplina. No oblidem mai que l'única prioritat de la festa és el nostre benestar i això no es podrà aconseguir si no posem tots els esforços a cuidar la salut de totes i cadascuna de les persones que convivim al nostre poble.

Les nits d'agost

PROGRAMA D'ACTES

Divendres 7 d'agost de 2020

20.00 h. Espectacle infantil PIXELS OFF LINE de la Cia. Produccions Scura. En un món virtual, rodejats de monstres, cavernes i illes voladores, viuen els Píxels. A causa d'un error, els personatges del videojoc passen de la seua realitat virtual a la real dels humans. Cançons, jocs i molta diversió per als més menuts. A la plaça de l'Ajuntament.

22.30 h. TUBAFRESCA 2020, a càrrec del grup de tubes i bombardins de la Lira Castellonera. Vos sorprendrà el que es pot fer amb estos instruments greus que normalment només fan l'acompanyament en la majoria de les obres. En este concert els escoltareu com a solistes i interpretant melodies.

A més a més, comptem amb la presència inestimable d'un professional de la tuba, el castellanenc Tobies Isern Estrela. A la plaça de l'Ajuntament.

Dissabte 8 d'agost de 2020

23.00 h. MIQUEL GIL en format trio presenta el seu disc GEOMETRIES, amb noves composicions d'arrel valenciana. A la plaça de l'Ajuntament.

Divendres 14 d'agost de 2020

22.00 h. Espectacle infantil i familiar: la POP'S CORN presenta La Festa Pop, una proposta musical de qualitat que es caracteritza per la interpretació de temes musicals propis i d'altres temes populars amb una versió personalitzada al ritme més pop. A la plaça de l'Ajuntament.

Dissabte 15 d'agost de 2020

23.00 h. MONÒLEGS FRESQUETS D'ESTIU. No es podeu perdre l'actuació dels humoristes valencians del moment: Rafa Alarcón, Maria Juan i Òscar Tramoyeres. A la plaça de l'Ajuntament.

Divendres 21 d'agost de 2020

22.00 h. Espectacle infantil. La companyia «El Ball de Sant Vito» ens porta el seu espectacle EL REI MIDES I LES METAMORFOSIS: en un abocador ple de fem i deixalles dos amics entren en el territori dels mites clàssics i les transformacions. Objectes inútils cobren una vida inesperada per a contar-nos històries de déus, reis, nimfes i herois. A la plaça de l'Ajuntament.

Dissabte 22 d'agost de 2020

23.00 h. DE BANDA A BANDA DEL MEDITERRANI. Amb PEP GIMENO "BOTIFARRA" i AHMED TOUZANI, arribat al Genovés des de Tànger amb el seu violí, la seua veu i la música popular del seu país, descobrireu les similituds increïbles entre les músiques de les ribes nord i sud del Mediterrani. A la plaça de l'Ajuntament.

Diumenge 23 d'agost de 2020

22.00 h. Projectió en primícia del CONCERT gravat per la Banda Simfònica Lira Castellonera en homenatge a la MÚSICA FESTERA i a la MÚSICA de JEF PENDERS. D'esta manera la Societat Musical Lira Castellonera ret l'homenatge anual a la MÚSICA FESTERA, especialment en les circumstàncies excepcionals dels darrers mesos, en què s'han suprimit els actes festius. A la plaça de l'Ajuntament.

Dimarts 25 d'agost de 2020

14.00 h. GRAN MASCLETADA al parc de l'Estació, a càrrec de la piro-tècnia Caballer FX.

Divendres 28 d'agost de 2020

22.00 h. Teatre infantil en clau de clown. Ameba Teatre ens ofereix el seu espectacle EL DIA DE RAMIRO: Ramiro és un saltamartí tan negat com indecís i divertit; una matinada decidix eixir de la caixa i emprendre un viatge de tot un dia; quines aventures viurà? A la plaça de l'Ajuntament.

Dissabte 29 d'agost de 2020

23.00 h. QUE FLAMENCA SOC: un espectacle de dansa fresc i creatiu que acosta el millor del folklore valencià i els pals més folklòrics del flamenc. Ritmes d'albaes, fandangos, masclètes, buleries, rondalles, alegries, cants de batre o dansaes. Els components valencians de «Taconterra Dansa» ho materialitzen a través del cant d'estil amb Josep Aparisi "APA". Tot això homenatjant personatges claus de la cultura valenciana, com Ovidi Montllor, Joan Fuster, Sorolla o Miguel Hernández. A la plaça de l'Ajuntament.

PROTOCOL SANITARI

A causa de la covid-19 es prendran les següents mesures higièniques i de distanciament de seguretat en tots els actes de LES NITS D'AGOST per tal de garantir la seguretat del públic assistent:

- Limitació de l'aforament.
- Es podrà accedir al recinte des de diversos punts, en els quals hi haurà gel hidroalcohòlic a disposició dels assistents.
- L'ús de la masquereta i el manteniment de la distància de seguretat són obligatoris des del mateix punt d'accés al recinte.
- Per tal d'evitar aglomeracions, l'accés al recinte s'obrirà 45 minuts abans de l'inici de l'acte.
- Per al públic hi haurà cadires disposades per a una persona, parelles i grups de tres. En tot cas, és obligatori l'ús de la masquereta durant tot l'acte.
- Durant l'acte s'ha d'evitar deambular, entrar i eixir del recinte.

En acabar l'espectacle, els assistents deixaran les cadires on estaven i abandonaran el recinte, fent ús obligatori de la masquereta.

Responsabilitat. L'Ajuntament confia en el civisme dels veïns i veïnes i espera que complisquen les anteriors normes de distanciament social i higiene, per la seua seguretat i la de la resta de persones assistents.

Premis Ausiàs March 2019

POESIA INFANTIL

Primer cicle:

Valeria Giménez Bolínchez
Col·legi Santo Domingo

LA REINA DELS GELATS

La reina dels gelats
té tantes varietats
que ens deixarà a tots
bocabadats.
Gelats de pera
i de poma,
també fruita sana
i de la bona.
Tots els xiquets
estan encantats
amb la regina dels gelats.

Segon cicle:

Maria Caldés Capsir
Col·legi Públic Severí Torres

LES DONES

Les dones són valentes.
Mai tornaran enrere.

Coco Chanel va renovar
la moda,
per a que la dona es
sentira còmoda.

Aprendre és divertit!
Gràcies a Maria Montessori,
ho hem aconseguit!

Maria Curie va descobrir
la radioactivitat,
i per este motiu moltes
vides han salvat.

Ada Lovelace inventà la
programació.
Que bé! Puc utilitzar el meu
ordinador.

Les dones són la nova moda.
Acaben de fer un pas més
en la història.

Tercer cicle:

Joana Verdú Grimaltos
Col·legi Hernández

L'AMISTAT

L'amistat no es veu,
l'amistat es sent
com una papallona
moguda pel vent.

Els amics t'ajuden molt,
i fan tot el possible
perquè et trobes millor.

Cada somriure, cada
llàgrima, cada abraça...
són els moments que
mai oblidaràs!

Els amics són la família
que es tria,
i un bon amic el tindràs
tota la vida.

Així que viu, somia,
juga, plora,
comparteix, viatja,
ajuda, parla,
gaudeix, diverteix-te,
escolta...

Estima els teus amics.

La nostra gent, **La nostra història**

Castelló, poble fester sense festes

Tobies Grimaltos Mascarós

Un any sense festes, qui ens ho havia de dir! Estes coses no passen, almenys no ens passen a nosaltres. Són coses d'altres temps i d'altres llocs, són coses d'altres: dels avantpassats o dels forasters. ¿Com és possible que en una societat tan acomodada, tan satisfeta de si, on tot és tan tranquil i previsible, haja passat açò? I no, no ens ho acabem de creure. Nosaltres estàvem (i n'estàvem convençuts) per sobre i més enllà de possibilitats com ara una pandèmia. Ens havíem oblidat que som animals, que som encara part de la natura i a ella li devem algun respecte, si no tribut. Ens havíem oblidat que formem part d'un ecosistema i no podem prescindir-ne completament, com si fórem éssers de plàstic o d'acer.

A nosaltres, castellanencs i castellanenques del segle XXI, no ens podien afectar segons quines coses. Sempre les havíem vistes i les veiem lluny, en temps remots o països llunyans, on la civilització no havia o no ha abastat quotes tan excelses com ho ha fet entre nosaltres. Ni ens ho creiem ni ens ho acabem de creure, i n'hem pagat les conse-

qüències; i tant de bo que les hàgem acabat de pagar ja. De nosaltres depén. Convindrà, doncs, creure-s'ho, perquè les coses no canvien per ignorar-les, sinó actuant. Caldrà prendre consciència de qui som realment i on som. «Castelló, poble fester» enguany no té festes, i ara comprovem que la festa no ho és tot, ni en absolut és el més important.

Tant de bo puguem tornar prompte a ser un poble fester, però no podem, no devem ser fester com ho érem abans, amb certa inconsciència, amb certa despreocupació per allò que esta pandèmia ha revelat com realment valuós. La festa ha de ser el resultat, la celebració, de la faena ben feta. La festa es feia quan acabava la collita, una vegada, doncs, ja havíem aconseguit el fruit del nostre treball. Així és com esta es viu més intensament. I ara tenim encara una faena ben important pendent: acabar amb esta maleïda malaltia entre nosaltres. Encara hem d'acabar de recollir els fruits d'una faena ben feta. Potser un any sense festes siga bo per a valorar tot allò que les envolta i els dona sentit. Voldria fins i tot fer una proposta: emprar

este període, que enguany serà buit, per a fer algun tipus de convocatòria, un premi, potser, per a la proposta d'un lema, d'una marca per al poble de Castelló que alhora l'identifique i li servisca de guia, de meta per a algun aconseguiment que ens faça millor com a poble. Un eslògan que vaja acompanyat, com fan els dissenyadors quan projecten una marca, de tota una justificació. Que tal «Castelló, poble solidari»? Què tal «Castelló, poble responsable i conscient»?

Esta malaurada epidèmia ens ha de servir per a tornar a valorar les coses en la seua justa mesura, prendre consciència, no viure d'esquena als problemes que sempre estan incrustats en la tossuda realitat. Este temps estrany que ens ha tocat viure ens ha fet que trobarem a faltar moltes coses que mai hauríem sospitat que trobaríem a faltar; perquè mai no hauríem pensat que en seríem privats o perquè per comuns no sabíem valorar. De sobte, coses petites, gestos petits, actes quotidians, rutines menystingudes cobraven un valor mai no albirat. I ens prometérem que a partir d'ara les valoraríem com cal, tot sospitant, però, que quan passara la tronada ens n'oblidaríem, com deixem el paraigua oblidat. I férem mil propòsits, i ens prometérem més empatia i solidaritat. També ens enut-

jàrem com abans no ho havíem fet amb els qui no mostraven el compromís necessari, la necessària solidaritat. Hem canviat el nostre rànquing de professions lloables i de coses amb utilitat real. Hem deplorat com mai que certs polítics tingueren canviades les prioritats, que hagueren fet malbé o perjudicat el que esta desgràcia ens mostrava com a absolutament prioritari i essencial. Hem maleït que s'haguera retallat allà on més falta feia que els recursos foren ben grans; que hagueren venut i posat en mans privades el que era de tots i ha de ser de tots per sempre i sense escatimar. Se'ns ha mostrat amb tota la contundència quin ha de ser el valor de la política i de l'estat. Que la *res publica* no ha d'estar a disposició d'interessos privats.

Tots estos són temes sobre els quals podem reflexionar en el període de festes d'un any sense festes. De la mateixa manera que no volem que esta circumstància es torne a produir, així hem d'impedir que les coses que en veritat importen es tornen a malbaratar. No ens oblidem del que ens ha passat i ens pot tornar a passar i que servisca d'ensenyança per a vindicar el que paga realment la pena: que, en el futur, la borumballa de la festa i la falsa comoditat no substituïska els objectes valuosos que esta ha d'embolcallar.

Dones en la política de Castelló en la II República

Laura Capsir Maiques

Les dones del primer món encara lluiten per la igualtat efectiva que propugnen les constitucions dels països democràtics. Les associacions feministes reclamen i denuncien els greuges i les desigualtats que es donen en el camp laboral, social, polític, cultural i d'oci. El sostre de vidre i la bretxa de gènere són expressions que ens resulten familiars i contra les quals intentem lluitar amb èxits parcials i discrets. La igualtat entre dones i hòmens no és una realitat, sinó que la nostra societat continua marcada per l'herència patriarcal. Moltes vegades, estereotips o biaixos de gèneres s'han «naturalitzat» sense qüestionament crític, com passa, per exemple, amb la conciliació familiar, concepte que acaba lligat a les dones –mares i iaies– i no a les famílies.

Històricament, l'espai destinat a les dones ha sigut el domèstic, amb la gestió de la llar i la cura com a eixos centrals de la seua missió en la vida, cosa que les dones dels estrats més baixos de la societat, a més a més, han hagut de compaginar amb el treball fora de casa. Si ser dona treballadora i dedicar-se a la política hui en dia, malauradament, encara pot resultar una proesa, més ho era fa huitanta anys. Aleshores, al nostre poble, tres dones feren el salt a l'espai públic de gestió de la vida municipal, ocupat hegemònicament durant segles, i fins a eixe moment, exclusivament per hòmens. Hi va haver un terreny adobat que va empoderar estes dones fins al punt de comprometre's políticament en uns temps difícilíssims, arriscant la seua vida pels valors i la justícia en què creien. Estes tres dones eren: Angelina González Aràndiga (1896-1976), Maria Ivars López (1904-1981) i Dolores Company Fayos (1914-2013). Les tres van formar part del Consell Municipal, és a dir, de l'Ajuntament de Castelló, entre 1937 i 1939.

En l'àmbit nacional, tenien referents importants com Clara Campoamor (1888-1972), Victoria Kent (1891-1987) i Margarita Nelken (1894-1968), diputades a les Corts nacionals elegides en els primers comicis generals de la II República, celebrats en 1931, quan les dones no podien votar encara al nostre país. Els sumem un altre referent femení: Frederica Montseny (1905-1994), ministra de Sanitat en 1936, la primera a Espanya. Clara Campoamor formà part de la comissió que elaborà el projecte de la Constitució de la nova República i defensà els principis de la no discriminació per raó de sexe, la igualtat jurídica dels fills dins i fora del matrimoni, el divorci i el vot femení. L'article 36 de la Constitució de 1931, que va fer possible el vot femení, es va posar en pràctica per primera vegada l'1 d'octubre de 1933 quan exerciren el seu dret a vot les dones i els hòmens majors de vint-i-tres anys.

Per altra banda, en l'àmbit econòmic, les conseqüències de la I Guerra Mundial, en la qual Espanya no havia participat, es van traduir en diferents conjuntures que van contribuir a l'escalfament del clima social. Mentre va durar la guerra mundial, el sector del cultiu de la taronja riberenca visqué uns anys desastrosos i el cultiu de l'arròs també es veia sotmés a limitacions en l'exportació. En 1917, els preus de la taronja caigueren dràsticament així com la demanda, tant nacional –per la falta de carbó per al transport ferroviari– com internacional. Esta situació provocà una gran conflictivitat en el camp alhora que triomfava a Rússia la revolució bolxevic, es consolidaven els sindicats de classe i el socialisme espanyol experimentava un gran impuls. El nou proletariat pren consciència de classe i pressiona els patrons per a reclamar unes millors condicions de treball i de vida, perquè subsistir de l'agricultura era molt dur

i es passava molta misèria. Es van viure vagues generals en diverses localitats de la Ribera, i els anys següents van ser sonades les protestes en esta mateixa comarca. A Castelló es té constància d'una vaga en octubre de 1920: van ser detinguts uns hòmens en vaga per haver exercit coacció contra unes obreres que acudien al magatzem.¹ En 1922, la *Sección de anormalidades en la vida del Trabajo* de la *Dirección General del Trabajo* publica una crònica sobre vagues i discussions entre patrons i obrers de la indústria agrícola tarongera en poblacions com Alzira, Carcaixent o Manuel. Així, el malestar ciutadà va anar a l'una amb la implantació dels partits i sindicats d'esquerres.

Castelló no va ser una excepció, com registren algunes notícies de l'època i la documentació que acredita la fundació de diverses associacions, sindicats i agrupacions polítiques. Per citar-ne algunes: la *Sociedad de Trabajadores del Campo "La Federativa"*, que naix el 1901 i desembocarà en la *Sociedad de Trabajadores Agrícolas* (1931); el *Gremio de Barberos*; l'*Agrupación Socialista*, des del 1918 de forma intermitent; la *Sociedad de Papeleros "El Cañar"*, en 1931; la *Sociedad de Albañiles*, 1933; la *Sociedad de Obreros Panaderos "El Avance"*, 1932; i la UGT, el sindicat majoritari al nostre poble. També es funden *Juventud Socialista* (1931), el *Partit Comunista* (1935) i *Juventudes Socialistas Unificadas* (1936).²

Moviment obrer femení

Les dones de Castelló no es queden al marge de tota l'activitat social i política i també s'organitzen en associacions i sindicats de diferent signe. Castelló en 1931 comptava amb un cens de 5.570 habitants, dels quals 2.902 eren dones. La majoria treballaven en algun dels magatzems de la població. Allí les hores de treball colze a colze donaven per a moltes converses i per a intercanvis d'inquietuds, preocupacions i també per a organitzar-se. Les obreres s'integraren amb els hòmens en la UGT que presidí Matilde Aviñó Honrubia. El març de 1936, *Juventudes Socialistas Unificadas* comptaven amb 150 dones jòvens entre els seus 325 militants.

Reglamento de la Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Frutas de Villanueva de Castellón, Imprenta R. Llagaria, València 1931. N'era presidenta Dolores Ramos Calatayud, i secretària Bràulia Vicent Rodríguez.

El més destacable, i fruit del context abans assenyalat, és que als anys 20 les dones castellonenques d'esquerra funden un sindicat femení per a defensar els drets dels seus llocs de treball: la *Sociedad de Obreras Manuales "La Unión"*. El primer document que es conserva data del 1920 i està signat per la presidenta d'aquell moment, Dolores López, i la secretària, Amparo Vallés. En 1922 «La Unión» estava presidida per Isabel Llàcer. Molt probablement, durant la dictadura de Miguel Primo de Rivera (1923-1930), este sindicat es dissol i, amb l'arribada de la II República i la nova Constitució (que en el seu article 39 torna a permetre l'associació o sindicació lliure per a distintes finalitats), es refunda amb el nom de *Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Frutas*, encara que continuarà utilitzant-se l'anterior nomenclatura. La seua presidenta en 1931 va ser Leonor Martínez i la secretària Leonor Andrés Sala. En un informe de 1935 sobre les associacions locals, l'Ajuntament

¹ *El Siglo Futuro: diario católico*, núm. 4174, Madrid 1920, octubre 25, p. 2.

² Valerià BENETÓ FERRANDO: *Senyals de vida*, inèdit (LV Premi d'Investigació Vicent Ignasi Franco 2010), s.p.

Dones de Castelló internes en presons durant el franquisme

NOM	EDAT	CONDEMNÀ	DATA D'EIXIDA	MILITÀNCIA/ Observacions (diverses fonts)
1. Leonor Andrés Sala	42 anys	30 anys	10/1/1946	Secretària i presidenta <i>Sociedad Femenina Confeccionadoras de Frutas</i>
2. Matilde Aviñó Honrubia	57 anys	12 anys	18/7/1943	UGT: presidència. <i>Dones Antifeixistes i revolucionàries</i>
3. Elisa Barberà Selva	41 anys	30 anys		
4. Milagro Barberà Selva	35 anys	30 anys		
5. Matilde Barberà Selva	43 anys	30 anys		
6. Isabel Barberà Selva	32 anys	30 anys	9/2/1946	
7. Dolores Barberà Selva	39 anys	30 anys	27/09/1946	
8. Leonor Barberà Selva	37 anys	30 anys		
9. Asunción Barberà Selva	44 anys	30 anys	9/2/1946	
10. Josefa Benavent Barberà	31 anys	30 anys	13/7/1939	
11. Josefa Bolinches Barberà	26 anys	30 anys	28/9/1941	
12. Emilia Candel Francés	29 anys	30 anys	9/2/1946	Vicepresidenta <i>Sociedad Obreras Manuales "La Union" 1935</i>
13. Claudina Cano Giménez	35 anys	6 mesos i 1 dia	28/04/1940	
14. Leonor Ferrús Lorente	22 anys	6 mesos i 1 dia		JSU
15. Consuelo Galbis Perucho	60 anys	30 anys		
16. Nieves García Barberà	41 anys	30 anys		Junta <i>Sociedad Femenina Confeccionadoras de Frutas</i>
17. Angelina González Arándiga	44 anys	30 anys		UGT
18. Carmen Gregori Moyà	37 anys	6 anys		
19. Asunción Guixart Llàcer	36 anys	30 anys		
20. Primitiva Ibáñez Mor	32 anys			
21. Maria Ivars López	35 anys	30 anys	18/06/1946	UGT
22. Teresa Llinares Perucho	18 anys			
23. Josefa Pérez Todolí	26 anys	30 anys		
24. Dolores Selva Alborch	71 anys	30 anys	20/10/1943	
25. Mariana Torres López	36 anys		9/2/1946	
26. Dolores Trilles Juan	55 anys	6 anys i 1 dia	29/5/1941	
27. Bràulia Vicent Rodríguez	39 anys	30 anys	9/2/1946	Secretària <i>Sociedad Femenina Confeccionadoras de Frutas</i>

certifica que la *Sociedad Femenina de Confeccionadoras de Frutas* està formada per més de tres-centes sòcies de significació d'esquerres i detalla la composició de la junta directiva amb indicació de les seues adreces:

- Presidenta: Dolores Serrano Mañà. c/ Franco, 9.
- Vicepresidenta: Emília Candel Francés. c/ García Hernández, 41 (actual c/ del Mercat).
- Secretària: Nieves Lamata Llobell. c/ Ferrer y Guardia, 16 (actual c/ de Baix).
- Tresorera: Mercedes Ferrús Ariño. c/ Rizal, 45 (actual c/ de Dalt).
- Vocals: Maria Ivars López. c/ García Hernández, 35.
- Maria González Martínez. c/ Pablo Iglesias, 62 (actual c/ de la Séquia).

Angelina González Aràndiga i Maria Ivars López en són sòcies. L'any 1937 la junta estava formada per Leonor Andrés, Dolores Ramos, Virtudes Perales Amorós, Nieves García Barberà, Matilde Grimaltos Aviñó i Carmen Pausà Espí.³

Al llarg de l'etapa republicana, la presència de les dones en la vida política expressant les seues idees, reivindicacions i opinions no cessa. Per exemple, consta la participació de Dolores Ramos Calatayud i Braulia Vicent Rodríguez en una assemblea en 1931 que les societats obreres constituïdes a les zones tarongeres van celebrar a València per a la

recol·lecció de la taronja.⁴ I es té constància d'activitat -almenys en 1932- de l'*Agrupación Femenina Republicana "A los pies de Venus"*. Esta agrupació femenina tenia la següent junta directiva: Amparo Mayor, presidenta; Gloria Roig, secretària; Pepita Puig, dipositària; Leonor Bolinches, tresorera; Mercedes Mena, Asunción Someño, Bárbara i Amparito Ferrando i Pepita Català, vocals.⁵ També d'esquerra, hi ha constància de l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas*, entre les quals figurava Dolores Company Fayos.

Moltes d'estes dones que hui podem trobar en l'escassa documentació preservada, quan va acabar la guerra, sofriren la repressió franquista i foren empresonades. Cal destacar que Castelló és un dels pobles amb més dones empresonades de la província: dèneu d'elles foren condemnades a la pena de 30 anys de reclusió major acusades del delictes d'adhesió a la rebel·lió pel procediment sumaríssim d'urgència causa núm. 1927-V-40 del Consell de Guerra Especial núm. 1.⁶ Els sumaríssims eren en aparença judicis ràpids on no hi havia cap garantia legal per a les persones detingudes i jutjades. Estan entre les 116 dones de tota la província que foren sentenciades al mateix castic.⁷

La mobilització no sols és cosa d'obreres

Les senyoretes dels sectors conservadors i aburguesats també es mobilitzen baix el paraigua de l'Església i de les formacions de dreta que intenten defensar el prototip de dona catòlica i àngel de la llar enfront dels

Dones de Castelló internes en la presó durant la guerra civil

NOM	EDAT	ENTRADA	EIXIDA	OBSERVACIONS
Maria Serra Poveda	27 anys	3/9/1936	21/10/1936	Germana d'Hortènsia Serra.
Candelària Parra Esparza	48 anys	8/8/1937	11/8/1937	
Carmen Aviñó Peris	32 anys	8/8/1937	11/8/1937	
Vicenta Rodríguez Marzal	42 anys	8/8/1937	11/8/1937	Mare d'Eduardo Poveda Rodríguez, bisbe de Zamora entre 1976 i 1991.
Rosario Soro Gregori	58 anys	8/8/1937	11/8/1937	

³ F. Xavier MARTÍ JUAN: «Dones de Castelló», en *Castelló en Festes 2002*, Ajuntament de Castelló 2002.

⁴ *El Popular: órgano local del partido socialista. Defensor de las Sociedades Obreras y de los intereses generales del distrito*, núm. 114, Gandia 1931, octubre 31, p. 4.

⁵ *El Pueblo: diario republicano de Valencia*, núm. 13843, 1932, agost 24, p. 2; i núm. 13858, 1932, setembre 10, p. 2.

⁶ *Expedient Presons. Fase II*, caixa 144. Arxiu del Regne de València.

⁷ Antoni SIMÓ ROSALENY i Ricard C. TORRES FABRA: *La violència política contra les dones*, Institució Alfons el Magnànim València 2016.

avanços socials que propugna la República. A banda de la seua formulació política, desenvolupen actes benèfics i de caritat.

A València, als anys 30, es constitueixen diverses associacions femenines conservadores com la *Sección Femenina de la Derecha Regional Valenciana* (posteriorment *Acción Cívica de la Mujer*), las *Margaritas Tradicionalistas* (que deuen el seu nom a la infanta Margarida de Borbó, coneguda com l'«àngel de la caritat» per la seua labor sanitària en els hospitals de campanya, i aglutinen dones de tot Espanya des de 1919), i *Acción Católica*. No he trobat documentació que vincule dones de Castelló amb alguna d'estes associacions, però sí que sembla que les dones conservadores estaven actives si s'ha de jutjar per la notícia que apareix en el periòdic *El Pueblo*, del 25 de juny de 1933, que descriu l'arrest i sanció de huit senyoretes,⁸ o el registre de dones de la presó provincial de València entre el 1936 i el 1937.⁹

De la República a la repressió franquista

La II República es proclama el 14 d'abril de 1931 després d'uns comicis municipals amb la victòria d'una coalició republicano-socialista; el mateix resultat es repeteix en els comicis a les Corts Generals el juny del mateix any. En 1933 es produïxen unes noves eleccions que comptaran ja amb el vot de les do-

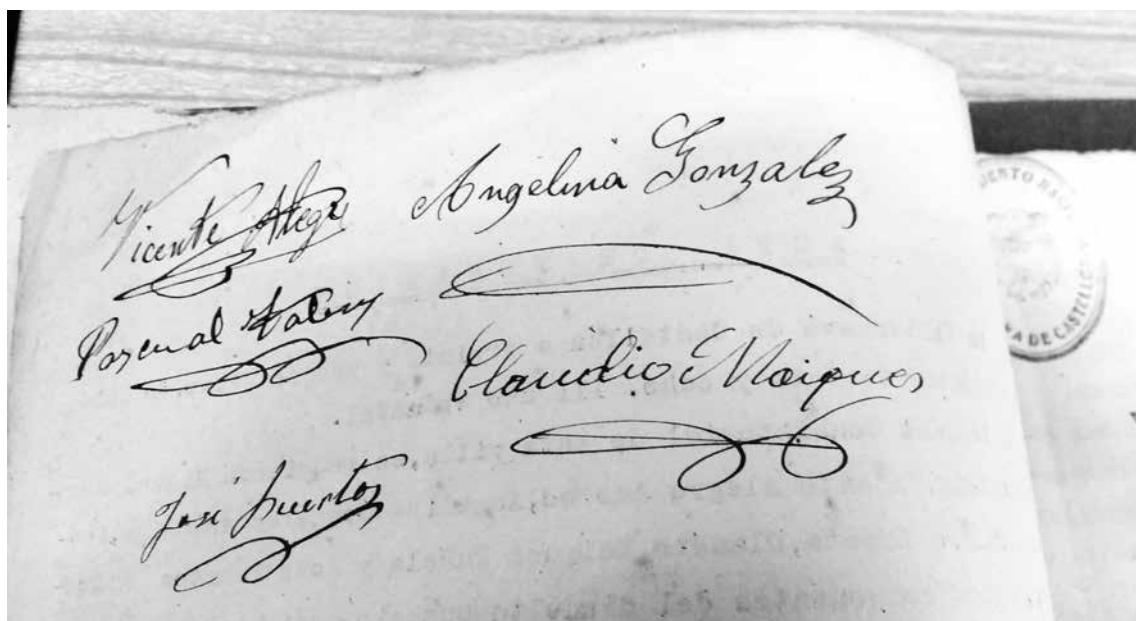

Angelina
González Arándiga

Maria
Ivars López

nes, i on els partits de centre i dreta assoliren un gran èxit, cosa que en els anys següents fa revifar les tensions entre propietaris i obrers. Al final de 1935, es forma una gran coalició entre els partits obrers i els republicans d'esquerra que culmina en el Front Popular i la seua victòria en les eleccions de 1936. Este triomf desencadena l'alçament militar el juliol de 1936 i l'esclat de la Guerra Civil, que s'allarga fins al març de 1939. Durant la contesa, la vida per a la població civil que no estava al front continuava a dures penes, amb un ambient molt caldejat que provocà episodis molt violents en els primers mesos del conflicte. No obstant això, la vida política municipal seguia i els representants locals s'integren en la corporació proporcionalment als representats obtinguts a escala nacional.

Signatures en l'acta de presa de possessió del nou Ajuntament «de la Victòria», el dia 31 de març de 1939.

⁸ *El Pueblo: diario republicano de Valencia*, núm. 14104, 25 de junio de 1933.

⁹ Antoni SIMÓ ROSALENY i Ricard C. TORRES FABRA: *op. cit.*

El 16 d'abril de 1937 es constituïx el Consell Municipal al qual s'incorporen Maria Ivars López com a primera tinent d'alcalde i Angelina González Arándiga com a vocal, les dos per la UGT. El 16 de febrer de 1939 s'hi afegirà Dolores Company Fayos pel Partit Comunista, que exercirà el seu càrrec poc més d'un mes. Este Consell quedà dissolt el 31 de març de 1939 quan es va entregar l'Ajuntament als representants «de la Victòria». En aquell difícil acte on es jugaven la vida, hi va ser present Angelina González junt amb cinc regidors més.¹⁰

El 28 d'abril de 1939 comencen les detencions al nostre poble i Angelina González, Maria Ivars i dèneu dones més són empresonades. Segons va relatar una de les protagonistes de l'empresonament, Pepica Bolinches, només van ser interrogades dos dones, i baix tortura se'ls arrancà una declaració. A la resta no les deixaren parlar, directament les carregaren a un camió per a conduir-les a la presó. La primera etapa de captiveri la passen en una casa del carrer d'Elies Varó, probablement a la casa de Ricardo Martí Caldés. Allí, en una cuina –vora el finestró del qual acudien xiquetes i xiquets encuriosits o per a passar paperets amb informació-, estan fins al 20 de febrer de 1940. En eixa data les traslladen al convent de Santa Clara, habilitat com a presó femenina gestionada per monges entre 1939 i 1942. En tancar Santa Clara, passen a la Presó Provincial de Dones de València, actual seu del CEIP 9 d'Octubre, al passeig de la Petxina de València.

A Angelina González, Maria Ivars, Josefa Daràs, Leonor Andrés i vint-i-set hòmens, en setembre de 1941, se'ls inicia un expedient per responsabilitats polítiques. La diferència d'estes dones amb els seus companys és que mentre ells tenien la consideració de presos polítics, no existia esta classificació per a les dones i se les tancava amb les preses comunes, cosa que provocava no pocs conflictes. La vida a les presons franquistes no era fàcil: la falta d'higiene i les malalties infeccioses estaven a l'ordre del dia. La filla d'Angelina González relata que quan visitava sa mare li entreveia alguna blaüra que ella intentava dissimular amb algun mocador. No obstant això, les dones de Castelló es mantenien unides i compartien l'ajuda que els arribava del poble, una sororitat que les va ajudar a sobreviure.

Presó Provincial de Dones de València cap a 1944. Angelina González Arándiga, és la segona de la fila d'enmig; a la seua dreta en primer lloc, Maria Ivars López

Presó Provincial de Dones de València en 1946. Taller de brodat. Maria Ivars López, la primera de la dreta.

A partir del 1944, amb la perspectiva que els feixismes de Hitler i Mussolini anaven a afor-se, la pressió sobre les preses disminuïx i comencen a desenvolupar treballs reconeguts a l'efecte de reduir pena dins de la presó. Angelina González i Emília Candel, per exemple, realitzen tasques administratives d'ordenances, i Maria Ivars treballà a la bugaderia de la presó. Malgrat les condicions de vida en les institucions penitenciàries, el règim franquista s'esforçava a fer bona publicitat amb fotografies que il·lustraven l'ordre, la pulcritud i, fins i tot, l'«alegria» forçada de les preses.

¹⁰ Llibre d'actes del Consell Municipal. AHC

1944. A les oficines de la Presó Provincial de València. Al centre i dreta, Angelina González Aràndiga; al seu costat, Emília Candel Francés.

L'indult i la tornada al poble

Amb la II Guerra Mundial acabada i havent-se quedat Franco sense suport a Europa, el 9 d'octubre de 1945, es decreta l'indult total per a les condemnes per delictes de rebel·lió militar i altres delictes comesos fins al primer d'abril de 1939. En virtut d'este decret, Angelina González, Maria Ivars, Emília Candel, Pepica Bolinches, les germanes Isabel, Leonor, Matilde, Milagros i Elisa Barberà, Josefa Benavent, Josefa Pérez, Asunción Guixart i Nieves García són posades en llibertat el 9 de febrer de 1946, després de set anys de captiveri. Ivars és castigada per haver donat la notícia de l'imminent alliberament abans que fora oficial i ix de presó tres dies després. Però segons consta en la documentació consultada, la que més tard va eixir de presó va ser Dolores Barberà, una de les set germanes «xates» que van ser empresonades junt amb sa mare, Dolores Selva Alborch. Esta última, per edat, és posada en llibertat condicional en 1943 i s'havia de presentar cada cert temps a la Junta de Vigilància Local, formada per l'alcalde, el

rector, un membre de FET, un de les JONS, el jutge de pau i un guàrdia civil, que acreditaven la no perillositat de la presa i valoraven la seua aptitud per a viure al poble sense generar «problemes».

Dolores Company, per la seua part, després de guerra se'n va anar a Marràqueix, on s'havien exiliat uns cunyats republicans. Després es va instal·lar a Paiporta on refeu la seua vida.

Quan Maria Ivars i Angelina González ixen de presó porten vides actives, no políticament, però sí compromeses amb la justícia social. En el cas d'Ivars, va continuar criant dos xiquets refugiats que havia acollit durant la guerra, Rafael i Felipa. Es guanyava la vida fent ganxet i emmidonant tapets a la casa familiar del carrer de Pajarón primer, i després ja a la casa de la Carretera. Encara li quedaven ànims per a participar en el grup de teatre local i, ja en democràcia, assistir a algun míting del Partit Socialista. González va decidir muntar una taverna al carrer del Mestre Giner, 28 (actual 26). Allí servien menjars, sobretot paelles i cassoles d'arròs al forn, quan era època de la sega de l'arròs i Castelló s'omplia de jornaleros. També venien licors, vi, tabac, i servia la seua deliciosa salmorra. A més a més, a la part de darrere de la taverna, Angelina González tenia empleats a mutilats de guerra que es dedicaven a moldre l'arròs per a llevar-li la corfa. Els donava una oportunitat laboral en els durs temps de la postguerra.

Els familiars d'Ivars, González i Company contenen que eren dones de molt de «caràcter», allunyades dels estereotips femenins. Van ser dones valentes i empoderades que van fer un pas endavant i alçaren les seues veus pel que creien just. Carreres polítiques efímeres i truncades per una llarga Dictadura que va suposar un grandíssim retrocés als drets i llibertats que les dones, durant els pocs anys que havia durat la II República, havien començat a assolir.¹¹

¹¹ Gràcies a Mireia Capsir i Maiques per la revisió i correcció del text; a Valerià Benetó, F. Xavier Martí i Ramon Vicent, per compartir amb mi informacions, notícies i documentació important per a este article. Gràtitud infinita als testimonis orals de Sónia García Rico –neta de Maria Ivars, Aida Estrada Company –neboda de Dolores Company-, Vicentica Caldés González –filla d'Angelina González-, Mili Garrido Candel –nora de González i neboda d'Emília Candel-, filles, netes i nebodes del silenci, que l'han trencat per a contar la història d'estes dones valentes i honrar la seua memòria.

Castelló en un mapa dels límits occidentals i septentrionals del terme de Xàtiva (1579)

Valerià Benetó Ferrando, Vicent M. Garés Timor i Víctor Iglesias Pascau

La casualitat de vegades és capritxosa, però és el treball de recerca continuat i sovint desinteressat el que traça aliances. Eixe enunciat bastaria per a resumir la història de la troballa que a hores d'ara presentem mitjançant este modest article. Les *Jornades Internacionals sobre Violència Social, Bàndols i Territori*, que des de fa una dècada tenen lloc, sota l'auspici de la Universitat de Barcelona, en diversos indrets dels dominis de l'antiga Corona d'Aragó van servir de punt d'encontre. Així ens vam conèixer Vicent Garés i Víctor Iglesias. Tanmateix, ha estat la darrera Assemblea d'Història de la Ribera, celebrada a Castelló, la responsable d'acabar d'unir sinergies: ací va sorgir entre Vicent Garés i Valerià Benetó un projecte i un compromís que prendrà forma definitiva en la pròxima assemblea d'Alberic.

En l'endemig es va produir el descobriment fortuït de Víctor Iglesias. Tant l'alzireny com l'aragonés acostumem a intercanviar parers, informació i opinions. Així les coses, l'aportació d'Iglesias posà en marxa l'engranatge fins que el plànol arribà a mans del castellonenc, que va saber identificar i apreciar allò que teníem en les mans. Tot seguit, ens va proposar presentar-lo en societat o, si més no, a tots vosaltres.

No és per a menys. Ens trobem davant de la representació gràfica més antiga que es coneix de Castelló i dels pobles circumveïns. Més antiga encara que els primers mapes coneguts fins ara, traçats per Abraham Ortelius (o Oertel) a finals del segle XVI.

Es tracta d'una il·lustració senzilla, idealitzada, però bastant correcta i creiem que útil. Cert és també que hi falten algunes poblacions com, per exemple, els llogarets de Benimeixís, l'Abat, Torreta, Faldeta i Sanç, el lloc d'Énova

o altres poblacions immediates a la ciutat de Xàtiva. Així mateix, el riu Xúquer apareix representat idíl·licament en un decurs descendent recte i vigorós, sense assenyalar cap de les moltes alteracions i accidents fluvials que ja provocava en l'època (illes, difluències, meandres, braços morts, trossos secs de riu), tal com apreciem en un gravat posterior. En un dels màrgens apareix el Ràfol, potser un poc desplaçat de la seua ubicació original. No es tracta de cap casualitat. Es va representar en el mapa per la seua importància geogràfica, estratègica i econòmica.

Això no obstant, abans d'aprofundir en el contingut caldria ubicar la procedència de la font. A l'Archivo Histórico Nacional, sota la signatura UNIVERSIDADES 713, es conserva un llibre enquadernat en pell intítulat *Memoriales, cartas y otros documentos sobre la conquista de Orán, de Mazalquivir y de otros lugares de la costa africana*. En la portada es pot vore, en daurat, l'escut de Carles III; possiblement perquè fou en el seu temps quan diversos papers antics van ser enquadernats plegats per tal de configurar el volum. Segons l'arxiver que el va descriure, els documents que conté comprenen el període que va de 1505 a 1527. La realitat, però, és que el contingut sobrepassa esta cronologia.

Així doncs, sorprén que entre escrits i plànols de les fortificacions de Mers el-Kebir redactats en castellà, en trobem dos d'aliens aparentment, amb anotacions en valencià. El primer representa un disseny de l'assut de la Séquia Reial de Montcada. Al revers trobem la data: 29 de gener de 1579. L'altre és un mapa en què es perfilen a grans trets dos dels quatre districtes en què llavors es dividia el terme particular de Xàtiva, és a dir, el quarter de Castelló i la Vall de Càrcer i el quarter de les Énoves.

Cap dels dos documents porta títol ni està signat, però semblen traçats per la mateixa mà. Per tant, a hores d'ara, en desconeixem l'autoria i també les raons per les quals van ser creats. Tampoc sabem res dels motius que portaren els enquadernadors a incloure'ls en este volum.

De primeres, tot sembla apuntar a un error. Sota eixa suposició subjau la idea que el llibre hauria estat creat per a aglutinar informació de caràcter defensiu i militar. Originalment degué trobar-se entre els papers d'Antonelli i Gonzaga, els quals van fortificar les costes d'Almeria, Múrcia i València, però també Orà i Mers el-Kebir. No obstant això, el fet que hagen estat confeccionats en valència n'invalida almenys parcialment l'autoria. L'altra possibilitat que se'ns acut assenyala a Pere Lluís Galceran de Borja, mestre de Montesa, el qual va estar enviat a Orà entre 1567 i 1571. En eixa direcció, res no obsta perquè el totpoderós fill del III duc de Gandia n'estiguera darrere i n'haguera ordenat l'elaboració. Es mire per on es mire, el ben cert és que hi romanen els interrogants. Fet i fet, potser la seua publicació facilite la resolució de l'enigma en l'esdevenidor.

Tanmateix, si alguna cosa resta en clar és el que es pretengué representar: els límits occidentals i septentrionals del terme general de Xàtiva. No debades, el mapa mostra a migjorn la ciutat de Xàtiva, a ponent Énguera, Estubeny,

Anna, Xella, Bolbait i Navarrés, amb els seus respectius mollons. A tramuntana i a l'altra banda del Xúquer hi ha les baronies d'Alberic, Alcosser i Gavarda, que pertanyien llavors als ducs de l'Infantado (Hurtado de Mendoza) i formaven part del terme general d'Alzira; separades per tres mollons d'Antella i la Xarquia que eren del terme general de Xàtiva. A la part més oriental trobem representada la Pobra Llarga, sobre la qual hi ha un castell, el de Térmens, anomenat així perquè es trobava entre els térmens de Xàtiva i d'Alzira. Al costat de la Pobra es va dibuixar un molló per tal d'indicar esta divisòria. A l'altra banda de la fita hi ha una ermita, la de Sant Sebastià.

Emmarcat per tot plegat, s'ubiquen diversos dominis senyorials laics, majoritàriament poblats per moriscos. En l'època sovint s'emprava el terme «pobles de moros». Les baronies de Tous (al mapa, *Toga*) i Terrabona pertanyien als Joan i més tard passaren a mans dels Castellví de Carlet. Sellent era senyoria dels Marrades, i Cotes dels Blanes. A esta banda del riu Sellent, els llocs d'Alcàntera, Beneixida i el despoblat del Ràfol eren possessió dels Despuig, mentre que la intricada successió dels senyors de Càrcer va fer que este últim feu passara dels Eslava als Açagra, Cruïlles i Cucaló de Montull. Sumacàrcer era la senyoria dels Crespí de Valldaura, i Antella i la Xarquia, també despoblada, dels Cervató i després dels Salvador.

(la séquia d'Alzira), es va modificar quan es construí la séquia d'Escalona. En algun punt pròxim a l'ermita devia haver-hi un molló de separació dels tèrmens d'Alzira i Xàtiva, és a dir, entre Carcaixent i Castelló, el qual no figura en este mapa.

Afortunadament, posseïm informació directa dels mollons que hi ha representats al plànol. No debades, l'Arxiu Municipal de Castelló conserva una còpia del procés judicial que la vila va mantindre amb els pobles circumveïns per les demarcacions del terme. En efecte, Xàtiva no acceptà l'extensió de terreny que li pertocava a Castelló, i Senyera aspirava a obtindre el Castellet. A l'altra banda del riu, el duc de l'Infantado no admetia que la Paixarella era la terra compresa entre el Xúquer i la desembocadura de l'Albaida, ja que en una zona tan mudable pels canvis de curs del riu, la seua possessió minvava i afavoria la nova vila reial. Com de costum les parts van entrar en argumentacions i contraargumentacions que es remuntaven a temps pretèrits i a referències de fites més llunyanes. Heus ací les raons que justifiquen l'esment dels tres mollons que figuren en el mapa i que representen la separació entre els tèrmens generals d'Alzira i Xàtiva. D'ací s'extrau també que a finals del segle XVI ja no hi havia cap fita a l'ermita de Sant Sebastià i que l'edifici en feia les funcions:

[illegible]

20

En après, muntant e anant de la dita hermita y casa de Senct Sebastià la via de ponent, lo dit terme va e passa lo dit riu de Chúcar e hun molló que és e divideix lo territori del loch de Gavarda, loch de Alcocer, terme de la dita vila de Alzira e lo territori de Antella o del Rafalet, terme de la dita ciutat de Xàtiva; lo qual molló té correspondència ab lo molló que stava prop de la dita hermita y ab la mateixa hermita y casa de Senct Sebastià.

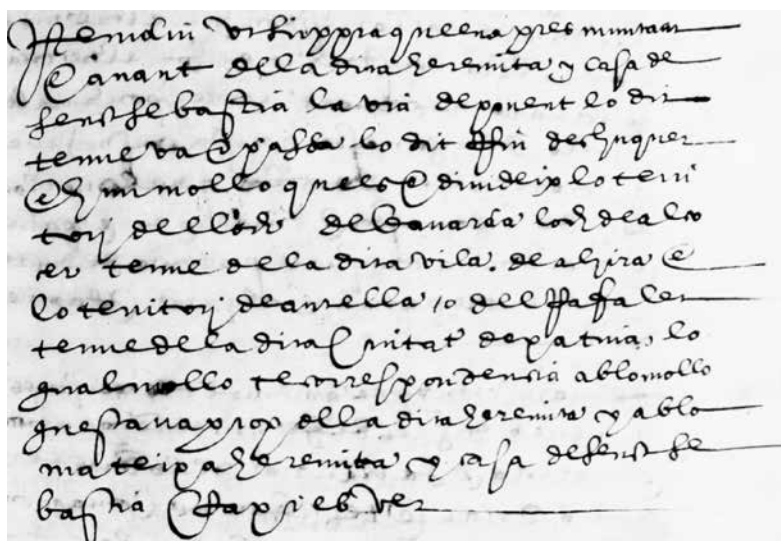
Un poc més avall queda més explícit:

Entre la dita hermita e església de mossenyer Sanct Sebastià e riu de Chúcar, muntant vers ponent e la dita serra, han vist los dits quatre mollons de argamassa, a saber és, lo hu entre Antella e Rafalet e lo dit loch de Gavarda, junct ab lo camí que va de Gavarda a Antella e los tres mollons en après següents que stan construhits cada hu en son toçalet, com dit és desús, los quals diu dexten e demostren la divisió e partició de dits tèrmens de la ciutat de Xàtiva e Alzira.

Deixant de costat els mollons, caldria pararsment en els camins. Tres d'ells conduïxen a un dels portals de Xàtiva. No obstant això, no tots tenien la mateixa importància. El més important, sens dubte, era el camí reial de València, la principal via de comunicació que

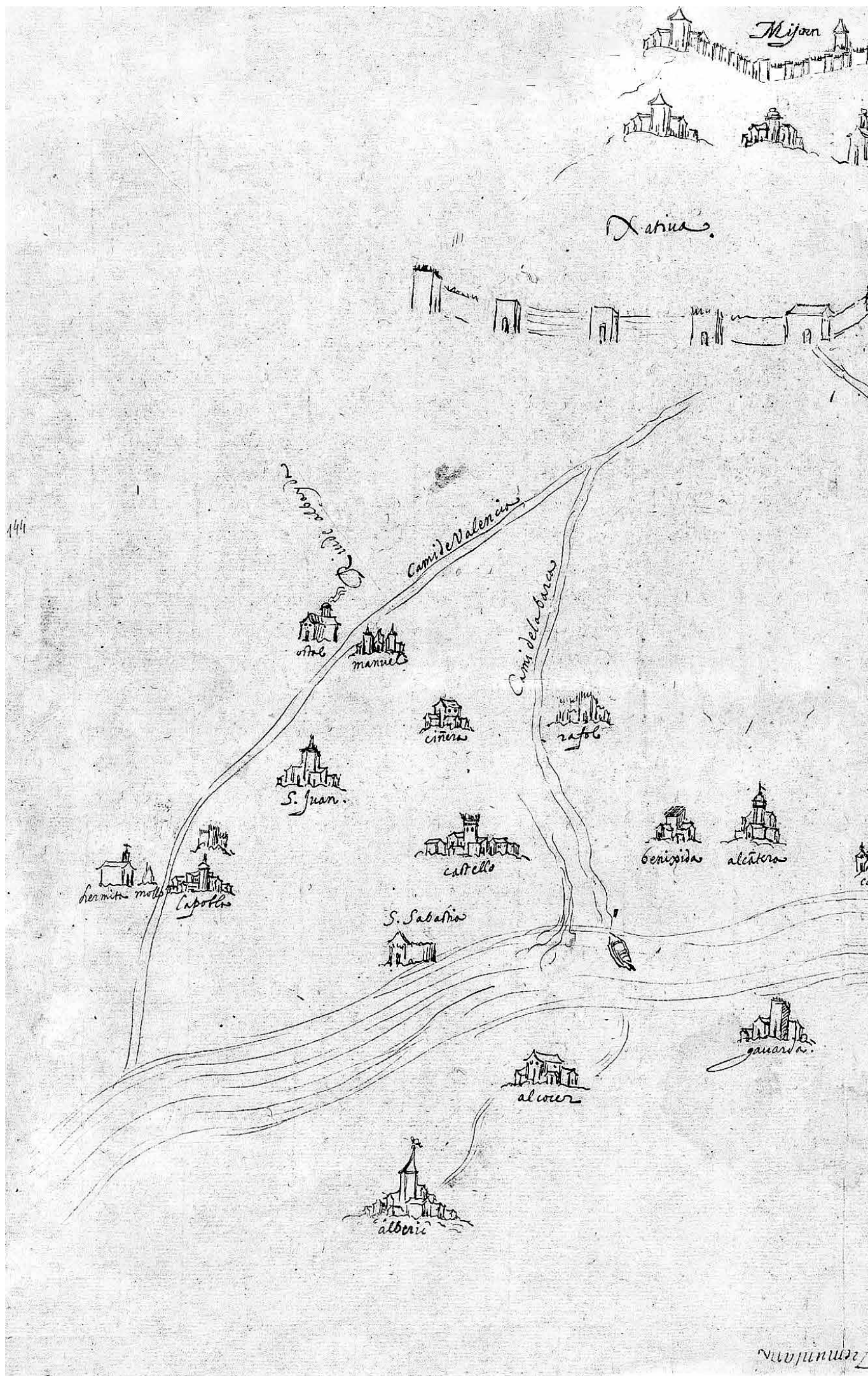
vertebrava el territori riberenc i que s'emprava pels viatgers per a arribar a terres castellanes. No per casualitat, continuava fins a Almansa. Eixe és el motiu, i no altre, que explica que al costat de Manuel s'haja dibuixat l'hostal, un servici del tot necessari per als vianants a mig camí entre Xàtiva i Alzira i tot just abans de travessar el riu d'Albaida. Els altres dos caminals, el de Sumacàrcer i el camí de la Barca, eren bastant secundaris. Dit en altres paraules, el que es volgué representar exageradament idealitzat foren dos dels itineraris alternatius -molt més enrevessats en la pràctica- per a arribar a Xàtiva. Abans, però, calia travessar el Xúcar amb sengles barcasses.

Per acabar, cal destacar que encara a les acaalles del Cinc-cents, Xàtiva era la segona ciutat del Regne, només superada per València. D'ahí la seua representació majestuosa, en què es detallen les fortificacions del castell i la muralla, a més d'una ermita i un possible convent. Castelló, tot i que havia adquirit certa autonomia, encara continuava per aquelles dates sota el seu domini, fins que en 1587 esdevingué vila reial. L'autor del mapa, però, volgué diferenciar-la i distingir-la de la resta de baronies dels voltants. Per eixa raó, la va dibuixar amb una torre elevada coronada rodejada de moltes cases, ja que la seua prosperitat en vespres de l'emancipació havia de fer-se ben evident.

Procés d'amollonació de la vila nova de Castelló contra Xàtiva i llocs circumveïns.

Unes notes sobre les quarantenes a Castelló abans del segle XVIII

Valerià Benetó Ferrando

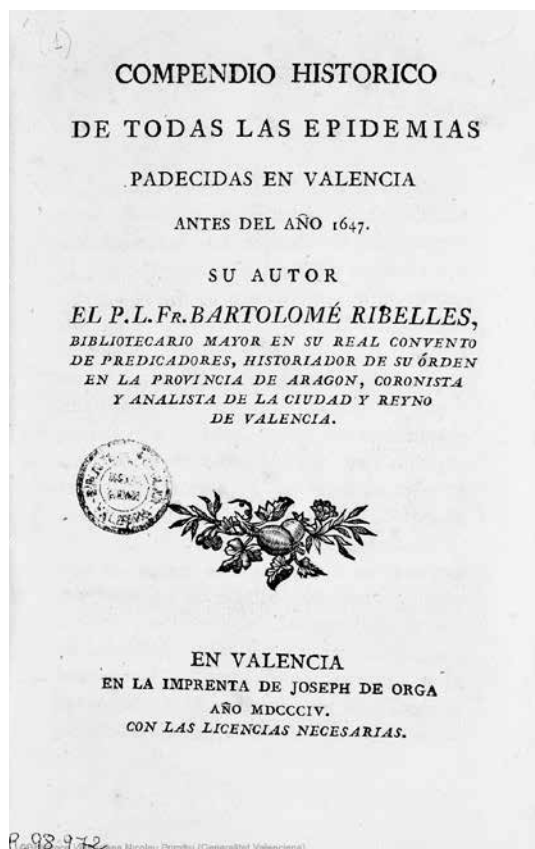
Al llarg de la nostra història hem patit moltes epidèmies. D'algunes d'elles no sabem ni tan sols la data. D'unes altres tenim més documentació com, per exemple, de l'anomenat «mal contagiós», la pesta, el còlera,¹ la «cucaratxa» o grip espanyola, etc.

El segle XIV ja haguérem de patir diverses calamitats. La pesta negra de 1348 va fer estralls en terres valencianes i, sens dubte, també en va fer a Castelló. Però d'este mal i dels seus rebrotos cíclics no tenim informació local. També va arribar a la Ribera la gran pesta de 1474, segons ens informa el pare Ribelles:

Había faltado la lluvia en los años 1472 y 1473; provino de esto una hambre general en 1474, á que se siguió una peste la mas voraz y despo-bladora.²

Xàtiva, Gandía, Liria, Alcira y todos los Pueblos de la ribera del Xúcar clamaban al Cielo por piedad al mismo tiempo que Valencia.³

Passada una epidèmia, és comprensible que vullguem oblidar-la. En tot cas, des del punt de vista històric, no podem oblidar la de 1472, que va incidir severament sobre la demografia castellonenca. El despoblament a causa de les morts fou terrible: passada l'epidèmia, Castelló comptava només amb 90 famílies, quan un poc abans la població ocupava les quasi 200 vivendes de la població. El panorama degué ser espantós. Tant va afectar l'economia que a instàncies del rei es va permetre l'establiment de població musulmana; però no es va seguir un criteri permissiu, només s'admetia aquell que poguera comprar-se una casa o terres per a cultivar. Esta és la causa de la formació de la moreria de Castelló, fet que desmentix la tradicional creença que a Castelló no van viure moros després de Jaume I. Les condicions, molt favorables, els permetien l'ús de la seua

llengua en privat, i viure segons els seus costums, vestits i religió. Això sí, havien de viure separats dels cristians, al raval del Pedró. Allí tenien carnisseria, botiga i mesquita.

El segle XVII es va iniciar amb l'anomenat «mal contagiós», al qual se li afegiren un gran nombre de calamitats. Açò fou una constant al llarg del segle: morbo, fam, riua-des, pedregades, gelades, sequeres, etc. De l'abast i de la gravetat de l'epidèmia de 1600 també escriu el pare Ribelles:

La peste devoraba á la sazón á Alcoy, Onteniente, Agres, Agullente, y otros muchos Pueblos, y se habia internado ya dentro de Xátiva. [...] El contagio era tan maligno y pegajoso, que bastaba el mas leve roze para contraer-lo.⁴

¹ Sobre les epidèmies de còlera a Castelló en el segle XIX, llegiu l'esplèndid llibre de Julio RIBES IBORRA: *La época del cólera en Villanueva de Castellón*, Ajuntament de Villanueva de Castellón 1990.

² Bartolomé RIBELLES: *Compendio histórico de todas las epidemias padecidas en Valencia antes del año 1647*, Imprenta de Joseph Orga, Valencia 1804, p. 25.

³ *Ibidem*, p. 27.

⁴ *Ibidem*, p. 42.

Raó i notícia de l'epidèmia

No tenim constància de tots els episodis epidèmics de Castelló, ni sabem com es va respondre en cada ocasió, però reunint bocins d'informació alguna cosa podem saber del què, del com i del per què es va actuar d'aquella o d'esta manera. La primera pregunta és inevitable: com arriba la notícia a Castelló? Unes vegades ha sigut una crida, unes altres un «mandato». En 1678, per exemple, fou la ciutat de Xàtiva, mitjançant una carta, la que informà sobre la desagradable novetat, cosa que va induir les autoritats vilatanes a convocar el ple del Consell per tal de prendre mesures d'aïllament:

Senyors del Consell, done a saber a vostés com la Ciutat de Xàtiva amb la lleialtat que ens professa a escrit carta a esta Vila donant rahó i notícia com en la Ciutat de Cartagena es té llarga notícia, hay mal contagiós y, per dita rahó, que ens guardem conforme la ocasió ho demana. Y vem aquest avís se ha de tancar tots los carrers que van a l'horta, que tan solament quede el portal de Santa Bàrbara, el cap del portal del Forn [carrer del Pla] y el portal de la Pobla, com lo demás se ha de tancar són los corralles i portelles; i així V. M. vegem i voten de que esta si serà de pedra i fang o de tàpia y lo que serà dar lloc a que es pose una derrama. En la dita proposició són los desús dits *nemine discrepante* foren de vot i parer que es tanquen tots de pedra i fang.⁵

Efectes econòmics

No solament la salut sinó també l'economia resultava afectada, i així ho veem en un acte notarial de 1601. Es tracta d'un acte formal en què uns arrendataris presenten diversos motius per tal de derogar el contracte d'arrendament d'un bé valuós, un hostel ben situat a la vora del Camí Reial de València, prop del pas de barca més transitat del Xúquer i del qual del Ràfol on es desenvolupava una activitat comercial de primera magnitud en aquella època, el comerç de la fusta:

[...] estant dit hostel ubert, i ubert lo camí reial que passa per davant d'ell i passant-se la barca del riu de Xúquer que passa junt a dit lloc en dit camí reial; e com se sia seguit que per les avingudes del riu de Xúquer, lo dit Hostel està ple d'aigua i reblert de runa y inhabitable y, no obstant açò, per guardar-se com se guarden en la ciutat de València de la ciutat de Xàtiva per les morts que diuen que hi ha, han llevat la contractació de

dita barca i tancat lo Camí Reial de Valencia y, per consegüent, lo dit hostel, per la qual raó lo arrendament de dit hostel de justícia [...] ha de cesar des del dia que se han seguit dits infortunis.⁶

Tancament de portals i carrerons

La salut i l'economia necessitaven una altra aliada per a combatre el mal. En aquells temps ja comencen a aplicar-se certes mesures que influiran directament en la seguretat de la vila, com la neteja, la higiene i la prohibició de l'entrada a persones i mercaderies procedents de llocs infestats. La gran arma per a esta guerra fou l'acord de tancar la vila. En 1599, com en l'actualitat, el moment va ser aprofitat pels contraris als qui manaven -es veu que no inventem res nou. Alguns consellers van al·legar que no hi havia quòrum suficient per a prendre tal determinació. Es va treballar molt per a aconseguir tancar la vila i quan, després de superar els obstacles, es va fer realitat, Castelló es va enorgullir de ser un poble tancat i segur:

[...] los dits justícia i jurats *mediante* consell particular de dita vila i ajustats *ut solet*, fonch proposat per lo dit jurat en cap que per quan en lo dia de ahir anà lo jurat Guitart a la ciutat de Xàtiva i, sabent lo Governador de la dita ciutat que estava allí dit jurat, lo feu cercar per dos ministres e li feren mandat per dit governador present que se feren per defensa portals en la dita i present vila, es tancasen tots los carrerons, i que non dexasen ningun obert, y que per quant siga cosa molt profitosa y de molta honra que la vila estiga tancada, tinga per bé dit Consell i es fassen dits portals donant facultats a dit Consell per a que es fassen los dits Portals lo que convindrà.⁷

La bona qüestió és que els portals els feren i els carrerons els tancaren. Des d'aleshores les quatre entrades del poble estaven preparades per a complir la seua finalitat. Així, el nord estava cobert pel portal d'Alcosser o de Santa Bàrbara, el sud pel portal de Xàtiva, l'est pel portal de la Pobla i l'oest pel portal del Pla. I la vila, evidentment, va pagar la faena i el material de les obres:

Los dits jurats provehixen que lo dit clavari, done i pague a Rafael Ximeno XVIII lliures, XIII sous i IX diners per les mans dels mestres y l'argamasa que se ha gastat en tancar los carrerons de la present vila, cabasos i salari de tapiers fins lo present dia de hui.⁸

⁵ 1678, juny 28 (AHC, sign. H 3/1).

⁶ 1601-1602. *Proposta d'anul·lació d'arrendament de l'hostal d'Alcosser*. Not. Nofre Calatayud (AHC, sign. 1791-2).

⁷ 1599, juliol 19. *Consell sobre fer los Portals*.

⁸ 1599, juliol 8. *Tancar los carrers*.

Ens ho imaginem? Les parets d'una casa al costat de l'altra, formant una defensa «emmurallada», i a cada eixida principal un portal. Sembla fortificat el poblat? Sembla més segur qui hi viu? Sembla més dur del que és, però és l'aplicació de tot el saber de l'època: si es tanquen, no aniran els malalts, perquè a temps es detectaran, d'esta manera es deslliuraran del mal. Creem haver avançat, però és la mateixa solució que encara s'emptra hui en dia; de forma diferent però buscant la mateixa finalitat: aïllar-nos i que no entren els forasters. Però l'enemic a retindre o que cal aturar a les portes de la vila no és com aquell a qui se li barra el pas i ja no avança més, sinó un mal, moltes vegades desconegut, la major part de les voltes invisible.

Els quatre genets de l'Apocalipsi (1497).
Albrecht Dürer.

Mesures preventives

En cada epidèmia, justícia i jurats, com a autoritats locals, dictaven les normes preventives que consideraven més adients i prenien com a referència el que es feia a Xàtiva i en altres viles del Regne. Així, per exemple, en 1647, prohibixen l'acolliment de persones i l'entrada de roba infectada, i es proposa el tancament dels carrers que duen a l'horta:

Tot lo dit consell, ajustat *ut supra*, determinaren que per a la bona custòdia de la present vila de que no entren persones ni roba que vinguen de parts infectes i morbosos, se guarden los puestos per on se pot entrar, y es posen les penes que sia necessari i a coneguda dels dits justícia i jurats i es faça i efectue tot lo que en la Ciutat de Xàtiva i demás viles circumveïnes del Regne es fa i, si convindrà tancar los carrers que duen a l'horta, se faça donant la facultat que per a semblants casos se requeria als dits justícia i jurats.⁹

Açò de la roba té una explicació: quan una persona infectada moria, era despullada i la roba era venuda en «públic encant». Calia assegurar-se que les normes es feren públiques:

Domingo Navarro, ell ministre, en 25 d'octubre propassat de vot dels senyors justícia i jurats diu haver preconisat a so de trompeta per la present vila y llocs acostumats de aquella que ninguna persona sia gosada de anar a parlar en les persones que estan en les barraques dels que han vengut de València, ni acollir-los en ses cases de nit, 16 lliures; i de dia sots pena de 25 lliures.¹⁰

Estava prohibit el comerç i tràfic de mercaderies. Tenim documentació sobre una entrada il·legal de vi de fora de la vila al convent de Sant Vicent Ferrer. Només es podia entrar pel portal de Xàtiva, però esta càrrega va entrar per les portelles d'una casa particular i per la porta principal de la casa va entrar al poble. A punt de fer la descàrrega, foren atrapats els implicats i castigats a la pena establida.

En 1647 les autoritats denunciaren el notari Vicent Corts per haver acollit el seu fill en temps de quarantena:

Dit dia accediren los dits Jurats y lloctinents que *ut supra diximus* a la casa de Vicent Corts, notari, situada en la present vila, e a fer penyores en cantitat de 25 lliures *sub* pretext de haver acollit en la dita casa a mosén Vicent Corts, prevere fill de aquell que novament hauria vengut de la ciutat de València, i essent en dita cassa foren escrits 3 cafisos de forment, los quals de voluntat i a càrrec de dit Josep Valentí, lloctinent de Justícia, foren manats en comanda a dit Vicent Corts, notari, lo qual present accepta dita comanda i promet restituir i abonar dit forment sempre i quant per los dits jurats li serà manat.

⁹ Testimonis, Domingo Navarro i Felipe Lavinya, ministres. 1647, setembre 11 (AHC, sign. H 3/1).

¹⁰ 1647, novembre 10 (*Ibidem*).

El denunciat es compromet a entregar sis cafissos de forment per valor de 25 lliures el dia que els jurats li ho manen. A pesar de tot va al·legar que no sabia que havia infringit una norma perquè no era veí sinó “terratinient de la pressent vila i no sap les deliberacions del consell”.¹¹

Ni mercaderies ni persones estranyes o malaltes anaven a franquejar les portes de la vila, però per tal d’aconseguir l’estanquitat perfecta no podien haver-hi alteracions. S’havia de mantindre el tancament perfecte, no podien haver-hi esclotxes en la seguretat, s’havia de combatre el més flux dels escalons de la cadena; de manera que, tant si estava habitada com si no, una casa havia de tindre les parets exteriors en bon estat o, com és el cas que va ocórrer en 1630, si era un solar i requeia en zona susceptible, s’havia de formar una paret de dimensions mínimes ja establides. Lògicament, si el propietari no actuava, ho feia la vila en el seu nom i després li passava el compte:

Y per quant la casa i herència de Francesc Guitart té dos patis en lo carrer del Pedró de front la iglesia de Santa Bàrbara sens paret ninguna per on se pot entrar molt planament. Per ço, en observació de dit real mandato, obeint i executant aquell, provehixen que sia manat a Agustí Morantí, tudor i curador de les filles i hereues del dit Francesc Guitart, que a pena de 50 lliures dins sis dies tanque dits patis de una part a la paret de la carrera que sia de altària per lo menys de dotze palms, per a que per dits patis no pugua entrar persona alguna en la present

vila. Altrament passat lo dit termini, la present vila farà la dita paret a ses costes.¹²

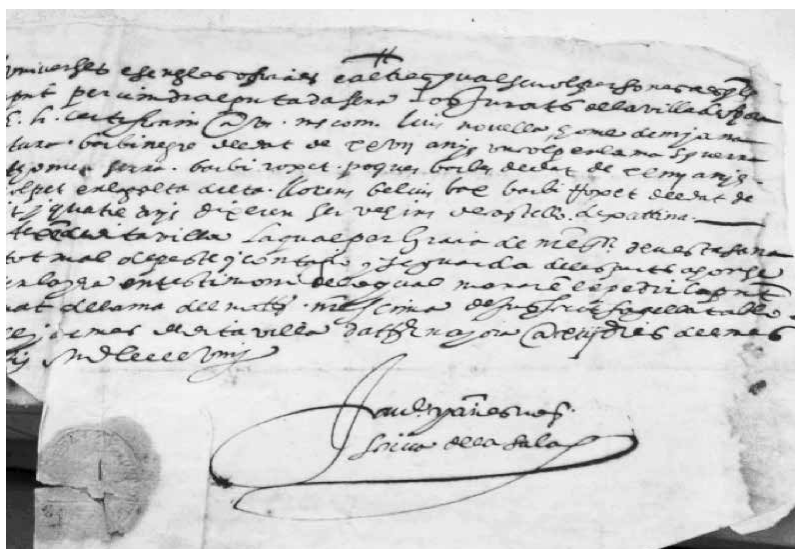
Els dos patis esmentats es trobaven enfront de l’actual botiga de l’Agustino, ja que al seu costat es trobava l’ermita de Santa Bàrbara, en la seua primera ubicació.

Passaports sanitaris

Encauat cada u a sa casa i tots dins del recinte segellat pels quatre portals, només es podia eixir de la vila amb permís de l’autoritat. I com tota norma té la seua excepció, alguns oficis no havien de guardar el confinament. És el cas de pastors i colles de treballadors temporers que eren reclamats d’altres poblacions. Estos havien de portar uns passaports sanitaris i d’identificació. En conservem alguns en molt bon estat, com este de 1599:

Los jurats de la vila de Aiora S. L. H. certificam a vostés com Lluís Novella, home de mitjana estatura, barbinegre, de edat de 28 anys, un colp en la ma esquerra; Bertomeu Serra, barbirojet, poques barbes, de edat de 24 anys, un colp en la galta dreta; Llorens Bellví, barbirojet, de edat de 24 anys; dixeren ser veïns de Castelló de Xàtiva ----

Partex de dita Vila, la qual per gràcia de Nostre Senyor Déu està sana de tot mal de peste y contagio y se guarda de les parts a hon se pretén bo y sa en testimoni de lo qual manaren expedir lo present fermat de la mà del notari escrivà dejús escrit. Sagellat ab lo sagell y armes de dita Vila. Dat en Aiora a XIII dies del mes de Julii MDLXXXVIII.

Aiora 1599, juliol 13. Passaport sanitari (AHC)

¹¹ 1647, setembre 27 (*Ibidem*).

¹² 1630, octubre 6 (AHC, sign. H2/2, p. 353).

«Lo puesto»

Per a complir l'objectiu que ningú entrara o eixira de la vila sense el pertinent permís hi havia vigilants, però el control era superior. Calia controlar el trànsit de les persones pels camins i els passos naturals o transformats del riu, i formar una xarxa de control no gens desdenyable. Els passos del riu Xúquer eren especialment controlats, tal com podem llegir en un manual de consell de la ciutat de València:

Pague's 15 lliures per anar a Alzira, amb un notari i dos verguetes per a reconèixer los puestos a hon se han de posar de nou los guardes del morbo per que guarden lo riu Xúquer.

Se sap per diversos documents que hi havia una barraca vora el mateix camí de la Barca, que pertanyia a la xarxa abans esmentada.

El punt de control del poble era anomenat «lo puesto». Allí els transeünts eren identificats i sol·licitaven l'entrada a la vila. La guàrdia, d'acord amb les ordes rebudes, concedia o refusava la gràcia sol·licitada. «Lo puesto» es trobava sempre al mateix lloc i no ens consta que n'hi hagueren més. Si algú (comerciant, viatger o requeridor d'un servei a Castelló) volia entrar pel portal del Pedró, no podia; ho havia de fer pel de Xàtiva, però abans havia de passar per «lo puesto». El document on més clarament es descriu la seua ubicació és una acta notarial de 1688 on es certifica l'entrega d'una imatge de la Concepció que el prior del convent de Sant Sebastià de Xàtiva torna a Castelló:

Constituïts personalment en lo terme de la present vila nova de Castelló, en lo puesto, eo molló dit del Almeler camí real per on se va de dita vila a la ciutat de Xàtiva [...] fra Joan Batiste Rochero [...] entrega i restitueix al reverend clero de Castelló [...] una imache de plata de cosa de dos pams de llargària ab sa corona i diadema al peu del la qual, en la peana està gravat en lletres, estes paraules: Betriu Fito, muller de Benet Martí.¹³

Efectes col·laterals

El senyor de Senyera deia que havia perdut el Castellet i part del seu terme a mans d'un Castelló insaciable i profitós que va procurar fer marxar els assumptes del plet de l'amollonament en plena epidèmia de mal contagiós:

Don Francesc Joaquim Sans, senyor dels llocs de Benimeixís i Senyera, diu que en la causa que es tractava *in hac regia audientia* entre lo síndich de la vila de Castelló i dona Anna Sans i de Sans, mare, tudriu i curadriu del dit suplicant i lo síndich de la ciutat de Xàtiva y altres de altra sobre la amollonació y assignació del terme de dita vila de Castelló, se publica sentència estant ell suplicant i dita sa mare en dits llocs de Benimeixís i Senyera, contribució de Xàtiva, a temps que dita Ciutat i sa contribució estaven ab lo mal de la peste i per consegüent sots graves penes no podien los vehins de dita Ciutat e contribució eixir de aquella ni menys venir a la present ciutat [València].¹⁴

El suplicatori del senyor de Senyera fou contestat pel síndic de Castelló en un amable però duríssim escrit, en el qual va desgranant tots els perquès que va trobar per a no donar-li més oportunitat de justícia, ja que «no té causa legítima ni causa aparent per a implorar e obtenir la dita e pretesa restitució». Aleshores, no hi ha indefensió, ni manca de representació, ni parcialitat de la sala que el va tractar. Però Pere Godes, síndic de Castelló, molt correcte i amable, encara li guardava un últim i costós toc d'atenció: el suplicant «siga provehit i declarat ab condenació de despeses de la part altra».

La present replica va caure molt fonda al senyor de Senyera que encara amb tot el seu dret va manar contestar-la:

E primerament diu e posa [...] que en quinze dies del mes de gener del ANY PROPASSAT 1600 se feu crida pública en la present ciutat [molt abans que es publicara la sentència] prohibint y vedant que per respecte al mal contagiós de la peste que ninguna persona de la Ciutat de Xàtiva ni de sa contribució gosàs venir a la ciutat de Valencia, ni portar o enviar cosa alguna de dita contribució sots pena de la vida e altres penes pecuniàries, i així es ver i consta a la dita crida.

Ítem, que la seua mare i curadriu va estar tot lo temps en lo lloc de Senyera, és a dir, de la contribució de Xàtiva.

Ítem, que mentres ha durat lo temps de la dita prohibició fon estat el suplicant y altres tan ocupats que moltes vegades no tenien temps ni d'anar als puestos per a demanar les virtualles per al seu sustento, y axí és ver.

¹³ 1688, març 14. Not. Ignasi Castell (AHC, sign. nº 1884).

¹⁴ *Procés d'amollonació de la vila nova de Castelló contra Xàtiva i llocs circumveïns*, p. 1.098ss.

Item, diu *ut supra* que el propassat diumenge de Rams sabé i entengué don Francesc Joa- quim Sans, suplicant, que sa excel·lència havia donat ordre y llicència que los de Senyera, Beni- meixís e altres llocs tinguesen tractes, y les per- sones que estan en aquelles poguesen venir a la present ciutat de Xàtiva, sense roba ninguna, e axí és ver.

Item, que la dita llicència dit suplicant no pui- xa en continent que lo sap bé, per que en lo mateix diumenge de Rams, partint de Senyera i aplegant a Alzira fonch necessari dèxar lo vestit de camí que portava e vestir-se de negre y de dol, per la mort de dona Anna Sans, sa mare, per què no podia entrar a València sense un vestit, e així és ver.

Tots sabem com va acabar esta història: el Castellet és de Castelló, encara que fou gran la insistència del senyor de Senyera. Però gràcies a estos textos sabem que en 1600 feren crida pública per a comunicar la pre- sència de la pesta i obligar a confinar-se les persones de Xàtiva i la seua contribució; que «lo puesto», que era un punt de control i de seguretat, també ho era d'aprovisionament; que seguint els paràmetres de l'època hi ha- via molta sospita sobre la higiene i salubri- tat de la roba que es portava; i, per acabar, també sabem que dona Anna Sanç i de Sanç, senyora de Benimeixís i Senyera va morir -no sabem la causa de l'òbit- durant el confina- ment d'esta epidèmia.

Bons propòsits (com ara)

Com diu la dita: «No hi ha bé ni mal que cent anys dure». Tot s'oblida, fins i tot certs pro- pòsits fets durant les epidèmies: farem açò o allò; canviarem... Si torna a passar, farem o deixarem de fer... Una altra cosa són les de- terminacions que van quedar escrites, per

exemple, en els llibres d'acords del nostre arxiu. Una altra cosa és que es pogueren dur a bon terme. En 1647 s'acorda fer una cape- lla de la comunió:

La major part del consell, determinaren que de caritats, se faça una capella per a la comunió, en la capella de Santa Caterina de la Església Parro- quial de esta vila.¹⁵

Cosa que em sembla que no es va fer fins a l'any 1692. El següent, de 1650, deixa cons- tància que l'atenció als contagiats estava controlada per les autoritats locals:

Los dits jurats proveïxen dit clavari que done i pague a Andreu Valentí per dos matalafs, lle- nya i altres coses que prengueres per al servici dels ferits del mal del contagi en lo any 1648, 17 lliures 10 sous.¹⁶

I en este de 1651 resta clar que l'atenció sa- nitària anava a càrrec d'un metge ajudat per «sirvents» o infermers:

A Berthomeu Taengua per anar a Xàtiva, i per 3 matalàs, que la vila prengué en lo any del con- tagi per al doctor i als sirvents dels malalts.¹⁷

Acaba ací la meua humil aportació a la me- mòria històrica de Castelló sobre el tema. En gran part, ha sigut possible gràcies als mag- nífics fons de l'Arxiu Històric Municipal, on l'investigador tenaç pot trobar documenta- ció digna, suficient i de qualitat per a tractar qualsevol tema que es propose. L'Arxiu Mu- nicipal no és un magatzem de papers, sinó un lloc que espera el treball agosarat d'al- gun apassionat que convertisca els lligalls i els expedients en història revifada dels nos- tres avantpassats i que la divulgue entre no- saltres per tal de ser coneguda i reconeguda per tots nosaltres.

¹⁵ 1647, desembre 22 (AHC, sign. H 3/1).

¹⁶ 1650, desembre 17 (*Ibidem*).

¹⁷ 1651, març 9 (*Ibidem*).

Naixement i consolidació de la columbicultura a Castelló: des dels orígens fins al 1936

Rubén Galera Hernández i Valerià Benetó Ferrando

L'art de criar i volar coloms és una tradició que es conrea des de l'època de l'Imperi Romà. Els volaven per a transmetre informació a altres emplaçaments veïns situats més o menys lluny; és a dir, eres coloms missatgers, i tenien finalitats militars.

Les primeres notícies de coloms a Hispània apareixen amb els àrabs, però la primera notícia que en parla és del segle XI, de Ben-Wadif, qui descrigué en el seu *Tractat d'agricultura* com havia de ser un bon colom físicament i quines actituds havia de tindre per al vol.¹ Tres segles després, el 1488, la ciutat de Múrcia donava ordres al seu justícia per a la protecció dels coloms i les colomes de la ciutat, i tractava els aficionats amb la cortesia de «senyores palomares».² No se sap cert si es referien als coloms missatgers, o als paputs (*butxes*), que són aquells que tenen una bossa membranosa entre la gola i l'estómac que unflen per a cortejar la coloma.

De forma més definida i certa són les primeres normes per a la pràctica del vol de coloms paputs datades el 1754 i dictades pel corregidor de Xàtiva i governador de Montesa i el seu partit.³ El 1924, però, Altamira Raventós endarreriria un segle el conreu de coloms en el seu llibre *La Joya Colombófila* en afirmar

que havia conegut a Xàtiva l'advocat Miguel Albalat, qui posseïa un manuscrit que havia pertangut a un possible franciscà que havia cultivat durant quaranta anys coloms paputs. Però esta informació no s'ha pogut contrastar en el món de la columbicultura.

D'alguna manera, com volar els coloms va anar evolucionant fins que, al segle XVIII, Josep Antoni Cavanilles descriu una forma lúdica, encara diferent de l'actual, en què s'amollaven dos bandades (pilots de coloms) i de diferents amos. Aquells coloms, que reconeixien els sons que feien els colombaires, havien de tornar a les *catxaperes* (caixons) amb alguns coloms del pilot contrari. És a dir, havia de 'robar-ne' (seduir-ne) un per a demanar-ne el rescat.⁴ Segons el Dr. Emili Casanova, aquella pràctica primerenca «va provocar que els valencians, portats pel seu caràcter emprenedor i creatiu, de la seua tendència a viure la festa en el carrer fent festa i diversió, hagen anat matisant els elements de la lluita dels coloms i la centraren en el festeig del colom i la coloma, de manera que van fer un esport masculí, una metàfora dels camins de l'home per conquerir una dona, en un reflex de l'amor cortés». I a poc a poc va anar estenent-se de la ciutat cap a la resta de València.⁵

¹ IBN WAFID (ed. Cipriano Cuadrado Romero): *Tratado de agricultura: traducción castellana (ms. s. XIV)*, Universidad de Málaga, 1997.

² *Manual de columbicultura*, Federación Española de Columbicultura, València 1986, pp. 9-10.

³ *Llei 10/2002, de 12 de desembre, de la Generalitat Valenciana de protecció de la columbicultura i del colom esportiu*.

⁴ Josep Antoni CAVANILLES: «Historia natural de la palomas domésticas de España y especialmente de Valencia», dins *Anales de historia natural*, Madrid 1799, pp. 148-149.

⁵ Emili Casanova: «Lèxic i cultura popular: la creació lèxica dels colombaires valencians entre el segle XVIII i el XX» [en línia], *Zeitschrift für Katalanistik* 18, Universität Freiburg. 2005. <http://www.romanistik.uni-freiburg.de/pusch/zfk/18/07_Casanova.pdf> [Data de consulta: 31-03-2012].

Coloms i columbicultura a Castelló

La columbicultura a Castelló és un esport que va arrelar amb força i, gràcies a l'Arxiu Històric, està ben documentat durant els primers anys del segle XX, fet poc habitual en la columbicultura. Però de referències a coloms, n'hi ha d'anteriors. En la primera d'aquelles, que data el 18 de novembre de 1590, es fa referència al pagament que fa l'encarregat de l'impost de la primícia, Joan Godes, a l'obrer de vila Lluís Albinyana, que va treballar en el colomer de la casa abadia: «a mi degudes per raó de l'obra que se ha fet en lo colomer de la badia de la present vila, *scilice*, per cabirons, canyes, cordells, taules e tot los pertrets, manobres i jornals de mestre que se han gastat en dita obra *per me facta e finida*». Els testimonis foren els agricultors Pau Castell i Pere Caldés.⁶

L'altra referència pretèrita és del segle XVIII. Es tracta d'una orde del Consell del poble que prohibia soltar els coloms que hi havia als colomers, que en aquells anys eren cons-

truccions en forma de torre on les dites aus solien reproduir-se. La seua funció era la de produir colomina: un dels adobs més cars i fèrtils per al camp. La prohibició s'entén perfectament en el sentit que donar solta a centenars de coloms era contraproduent per a la sembra de l'arròs, ja que podia ser devorat. Per tant, coloms i colomers eren una despesa de carn i una fàbrica d'adobs. El vessant lúdic, almenys a Castelló, es documenta més tard.⁷

Tal com la coneixem hui en dia, la columbicultura va nèixer i es va regular a principis del segle XX. José Martí Soro escriu en el llibre d'història de Castelló que la Societat Colombòfila la Progressiva es va fundar el 1917, però matisa que abans ja existien quatre penyes d'aficionats.⁸ Aquells primers columbòfils devien ser els que formaven part de la Protectora de Coloms de Castelló en 1912, que era una associació recreativa de la qual no tenim cap documentació.

Quadre d'honor dels primers colomaires que es van constituir en societat.

⁶ 18 de novembre de 1590, notari Josep Casanova (AHC, sign. 1809).

⁷ Valerià BENETÓ FERRANDO: *Senyals de vida*, inèdit (LV Premi d'Investigació Vicent Ignasi Franco 2010), s.p.

⁸ José MARTÍ SORO: *Historia de Villanueva de Castellón*, Ajuntament de Villanueva de Castellón, 1987², p. 634.

A mesura que avancen els anys, la premsa històrica i la documentació que hi ha a l'Arxiu Històric es multiplica i ens permet fer-nos una idea dels avatars de la columbicultura castellanera dels anys 20. El 21 de gener del 1922, Bernardo Solano Reig, demana a l'alcalde permís per a celebrar Junta General i tractar els assumptes dels comptes de la societat de l'any anterior.⁹ El 31 de gener de 1923, el governador civil va multar amb 75 pessetes el veí Vicent Bo Daràs per haver contravingut la circular del 22 de juliol.¹⁰ El 31 de desembre de 1924, el president de la Columbòfila la Progressiva, José Aznar, demana a l'alcalde permís per a celebrar una Junta General extraordinària en el local social. El 26 de juny de 1926, el president Rafael Grimaltos demana autorització a l'Alcaldia per a celebrar Junta General ordinària d'acord amb el reglament de la societat.¹¹ Això indica que ja hi havia un reglament previ a l'imprés en 1929.

Portada del reglament de La Progressiva (Arxiu de Juan Andrés).

Divisions internes en la Societat Columbòfila la Progressiva

Com en totes les societats de colomaires, en La Progressiva hi havia també diferents penyes i maneres de practicar la columbicultura. Tenint en compte això, la majoria devien fer cas de les circulars del Governador Civil sobre les restriccions de volar coloms, però alguns altres no. Vegem-ne un cas. El 15 de febrer de 1926, La Progressiva va remetre un comunicat a l'Ajuntament per a deixar constància que estaven volant-se «palomas hembras ilegales» que, segons resa una nota al marge, especifica que eren «palomas de corral; ala cortada». La societat no tenia potestat per a imposar multes, però la Casa del Consell sí, per això havien de recórrer a ella. Com a botó de mostra: Elies Gilabert Alandes, president de La Progressiva, demana a l'Alcaldia que castigue, amb data de l'1 febrer de 1926, el columbòfil Bernardo Solano, antic president, per haver amollat una coloma «tosca en las señas de bajo sin alas pintadas».

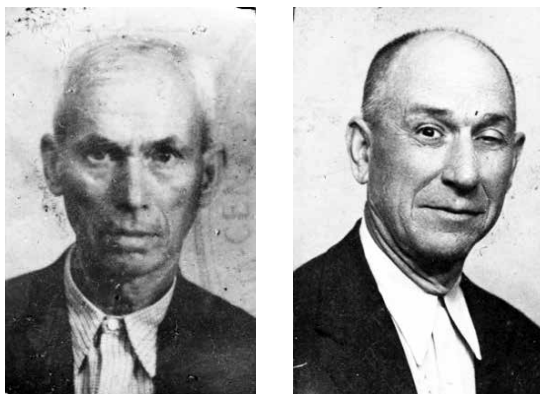
Això va ser el preàmbul de les divisions internes, que degué ocasionar l'escissió d'una part dels columbòfils i, en conseqüència, el naixement d'una nova societat. La Societat Columbòfila la Moderna va presentar el reglament l'11 de març de 1926 davant de la Governació Civil. Esta nova societat es va crear en paral·lel a La Progressiva i tenia el domicili al carrer del Doctor Cajal, 5. Al cap d'una setmana, d'acord amb el que va establir Governació Civil, el president interí José Martí va demanar permís al Consell del poble per a celebrar Junta General, elecció i constitució de la directiva.

Encara que la nova societat va durar poc temps, es va establir entre les dos una batalla legal de denúncies per infraccions en el vol dels coloms. El president de La Progressiva, Aurelio Galbis, va comunicar el 24 de març que el colomaire Salvador Estruch Battaller (de La Moderna) tenia «un par de piciones en vuelo hasta después de las cinco de la tarde», fet que contravenia la circular de Governació Civil. Per tot això demana que se'l sancione -a la capçalera hi ha la quantitat: 5 pessetes. El 27 de març era el mateix

⁹ AHC. Correspondència, Caixa H-72-1922.

¹⁰ *Las Provincias*, núm. 16578, València 1923, gener 31.

¹¹ AHC. Correspondència, Caixa H-72-1924-1 i 1925-2.

Salvador Estruch (president de La Moderna) i José Doménech (regidor dels afers dels coloms).

Estruch qui notifica una sanció per part de Miguel Garcia, acollint-se a l'Article 3 de la circular de Governació emanada el dia 26 de febrer. Un altre cas de sanció va recaure en Salvador Mira Benavent per haver volat uns colomins de pèl i ploma «nevat y el otro nevato plometes».

L'encreuament d'amonestacions va ser intens i va dur l'Ajuntament, fins i tot, a designar un regidor per als assumptes de la columbicultura. La Secretaria de l'Orde Públic va notificar a l'Ajuntament la denúncia interposada pel president de la Societat Columbòfila la Moderna contra José Daràs Adrián, José Serrano Guijarro, Rafael Ferri, Vicent Galbis i Eduardo Aznar per una infracció sobre el vol de coloms. Segons la circular que va emetre Governació, a més, havien de deixar els coloms sancionats en el dipòsit de la societat federada. El destinatari d'una altra sanció per volar coloms a deshora, segons establia el governador, demostra que hi havia una regidoria que s'encarregava d'este tipus de conflicte: «Sr. Concejal delegado de los asuntos colombófilos de esta villa, Don José Doménech Escuder».

Avisar les autoritats locals quan hi havia alguna infracció era un fet habitual per al bon funcionament de l'esport. El president de La Moderna, Salvador Estruch Bataller, posava en coneixement de l'Ajuntament que un veí del carrer del Marqués de Vivel (carrer de la Séquia) «tiene establecido un palomar destinado para el vuelo de palomas

“buches” y á estado volando una hembra de pluma blanca y la cola azul, junto con palomos machos». En aquell moment hi havia una circular de Governació Civil que calia respectar, per això Estruch apel·lava «en beneficio del sport de palomos buches». I uns dies més tard tornava a notificar una altra incidència del mateix columbòfil.¹² Finalment, el 6 de desembre de 1927, encara torna a haver-hi algunes infraccions a la circular de governador civil. En este cas van ser José Aznar Estruch, Tomàs Estruch Martínez i José Martínez Reig.¹³

D'acord amb la llei, totes les poblacions havien de tindre un dipòsit on deixar els coloms perduts perquè els amos els pogueren recuperar. Controlar això, d'alguna manera, atorgava un avantatge a qui tenia els dipòsits. En eixe sentit, l'11 de gener de 1927, Salvador Estruch va demanar que el dipòsit de coloms fora traslladat al local social de la Societat Columbòfila la Moderna per ser una associació federada, d'acord amb els reglaments.¹⁴

El període comprés entre 1928-1930 impenava certa tranquil·litat i, pareix ser, que les hostilitats entre les dos societats havien desaparegut. Ja no apareix cap documentació de La Moderna, i la que hi ha sobre La

Venècia, colom de Rafael Vila.

¹² AHC. Correspondència, Caixa 789-1926, 15 de gener de 1926 - 2 de novembre de 1926.

¹³ *La Correspondencia de Valencia*, núm. 20427, 1927, desembre 6; *Las Provincias*, núm. 19166, 1927, desembre 7.

¹⁴ AHC. Correspondència, Caixa 789-1927.

Llicència per a l'ús i el vol de coloms *butxons* de Rafael Vila (Arxiu de Rafael Vila fill).

Progressiva és per a demanar permís per celebrar juntes ordinàries, excepte en un cas residual d'haver volat alguns coloms sense permís.¹⁵ Havien fet les paus?

Al marge de les disputes entre columbòfils, hi ha el protagonisme del colom, l'au com a esportista i la seua importància per sobre de tot. A les acaballes dels anys 20, dos nissagues de coloms castellonencs havien donat molt bons resultats: eren els Trilles i els Aquetes. Són anys en què el colom *butxe* passa a denominar-se *colom esportiu* per l'alta competitivitat que demostraven en el joc de l'amor cortés amb la coloma. A Castelló, per exemple, va tindre molta anomenada José Aznar, l'ordinari. Estos anys, a més, un bon colom, l'Herederó, «fue trasladado a Villanueva de Castellón, en donde le hicieron criar con una paloma negra descendiente del palomo Assot». I d'este encreuament va nàixer un altre colom mític, el Tralla, que va deixar bons records a l'Horta de Gandia.¹⁶ El local social, que estava en el carrer Major, 4, s'havia estrenat i lluía unes cadires noves que s'havien portat en tren des de València i que un joveníssim Rafael Vila va ajudar a portar des de l'estació fins

al centre columbòfil.¹⁷ Són anys d'esplendor per a la columbicultura castellonenca.

La columbicultura castellonenca en *Cultura*: anys 30

La premsa històrica en general i el periòdic local en concret són també una rica font en notícies sobre columbicultura a partir de la dècada dels anys 30. El 2 de juliol es van presentar davant de la Justícia els dos veïns castelloners, Bautista Pla Benavent i José Llobell Romero, nascuts vora el 1908, per haver entrat a dos cases per a robar tots els coloms. Els va defensar el lletrat José Gil Cortina.¹⁸ El 30 de juliol de 1933, el periòdic local *Cultura* reporta en les seues pàgines que La Progresiva havia regalat al Consell Local de Primera Ensenyança uns coloms blancs per a instal·lar-los en l'escola pública «del Asilo». Això va motivar que altres veïns feren donacions d'altres aus i que serviren, totes elles, «de estudio y a la vez de entretenimiento». El 14 de gener de 1934 es va renovar la directiva i van ser nomenats: Vicent Torres, president; Ricardo Picó, vicepresident; Fernando Sala, dipositari; Francisco Pons, comptable; Francisco Perucho, Filiberto Puertos Avinyó, Salvador Grau i Filiberto Puertos Ferrando, vocals; i Jo-

¹⁵ AHC. Correspondència 790 - 1928 i 1929.

¹⁶ Ramón FONTELLES BARRES: *Nuestra lucha*, Federación Española de Colombicultura, València 1970, pp. 15-17.

¹⁷ Informació obtinguda en l'entrevista feta a Rafael Vila, fill.

Colombaires preparats per a la solta dels coloms en el dia de les Comunions de 1935.

sep Martí, secretari. L'11 de març el periòdic es feia ressò que La Progressiva havia donat tres pessetes a l'Associació Amics dels Pobres. I el 10 de gener de 1935, Vicent Torres Poveda demana autorització per a reunir-se al local de la Societat i renovar la directiva.

Els anys 30 són durs per a l'afició als coloms i es veu perillar la continuïtat de la seua passió. El 22 de juliol de 1932, el Ministeri de Guerra va formar el comitè mixt de la Federació Columbòfila de Missatgeria Espanyola i Federació de Societats Columbicultores, i va designar els vocals perquè coordinaren i observaren el funcionament de les dos federacions, que fins aquella data s'havien entorpit. Cal tindre en compte que els coloms missatgers eren altament respectats, perquè en períodes de guerra eren una comunicació eficaç. En èpoques de pau feien una funció purament lúdica i esportiva, com en el cas dels coloms paputs esportius. Per tot això, el 20 d'abril de

1935, el president de La Progressiva, Vicent Torres, va demanar a l'Ajuntament que designara «personas de su autoridad» perquè vetlaren pel bon funcionament entre les dos varietats esportives.¹⁹ Calia incidir en el compliment de les regles del joc, perquè la pau i treves de les dos modalitats tingueren efecte. Per això, els reglaments s'havien de regir amb mà ferma: Governació Civil va publicar al BOPV que posarien multes de 25 a 100 pessetes a tots aquells colombaires que no tingueren llicència o no pertanyeren a alguna societat columbicultora.²⁰

A partir de l'esclat de la Guerra Civil tot se'n va anar en orris i la vida esportiva i cultural es va paraitzar temporalment. Hi ha registres de colombaires en La Progressiva des del 1947, però probablement el 1939 o 1940 es va reprendre la pràctica esportiva del colom esportiu, com es va fer en altres pobles com ara a l'Alqueria de la Comtessa (la Safor).

¹⁸ *El Pueblo: diario republicano de Valencia*, núm. 13798, 1932, juliol 2, p. 8.

¹⁹ AHC. Correspondència, Caixa 1427-1935.

²⁰ *Cultura*, núm. 10, 1933, juliol 30; núm. 26, 1935, octubre 6 (en Ramon VICENT i IERN i F. Xavier MARTÍ i JUAN (coord.): *Cultura: 1933-1936. Edició facsímil*, Ajuntament de Villanueva de Castellón, 2017).

Les festes de fa 50 anys

1970

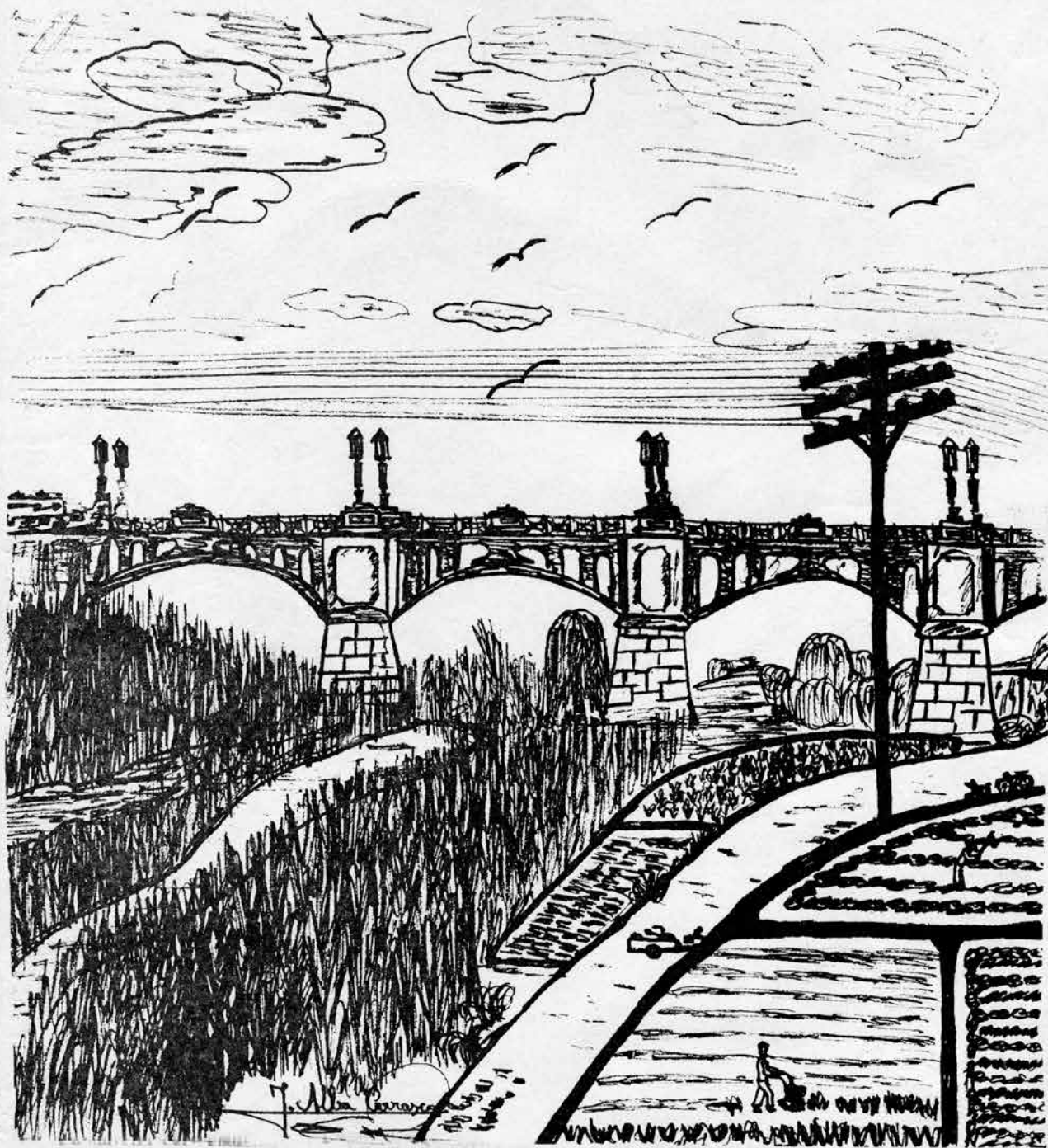

VILLANUEVA DE CASTELLÓN

FIESTAS

Septiembre de 1970

► El quadernet del programa de festes s'edita en la mateixa impremta i té el mateix format que el de l'any anterior (Din A4). Té 24 pàgines nou de les quals són de publicitat. L'autor del dibuix de la portada és Josep M. Alba Carrascosa.

Sra. Maria Victoria Sanz Franco

Reina de Fiestas de 1970

► La gran novetat de 1970 és que els dies de festes s'avancen al primer cap de setmana de setembre, del dia 5 al dia 8. La reina fou Maria Victòria Sanz Franco, filla de l'alcalde Pepe Sanz. Els actes van ser organitzats per una comissió formada per vint hòmens.

Asunción Pons Hernández

Charo Aviñó Aranda

Elvira Franco Ortiz

c o r t e

El Mantenedor de 1970.

Ha sido designado Mantenedor de los XV Juegos Florales el R. Padre EDUARDO PERALES PONS, Viceprovincial (España) de los PP. Reparadores.

DATOS BIOGRAFICOS

Nace el 4 de septiembre de 1928 en Villanueva de Castellón. En septiembre de 1941 ingresa en el Seminario Menor de los Padres Reparadores en Puente la Reina (Navarra).

En 1947 hace su primera profesión religiosa en Vera de Bidasoa (Navarra).

Cursa los estudios de filosofía en Puente la Reina, y los de teología en la Universidad de Salamanca, donde consigue el título de licenciado en Sagrada Teología.

En 1952 es ordenado sacerdote en Salamanca.

Marcha a Roma para ampliar estudios, frecuentando las Universidades Gregoriana y Lateranense, y consiguiendo diploma de espiritualidad en la Universidad de Santo Tomás. En el verano de 1957 hace un viaje de estudios por las naciones de Centro Europa.

Ocho años desempeña el cargo de Maestro de novicios, es profesor en varios Seminarios de la Congregación, consejero provincial, asiste como delegado de España al Capítulo General Especial de la Congregación en el periodo posconciliar, y es actualmente Viceprovincial de la Provincia española y Rector del Seminario Mayor que los Padres Reparadores tienen en Salamanca.

Isabel Saurina Benavent

Maruja Plá Ribes

Isabel Isern Peris

c o r t e

► En nom de la primera autoritat local va fer la salutació Andrés Moreno, tinent d'alcalde. El rector Antoni Esteve firma un escrit que titula «Hacer felices a los demás». A banda dels textos que reproduïm, hi ha un conte en castellà de José Alcover Solivares titulat «Diálogo del sol y la golondrina» i una crònica dels Jocs Florals de l'any anterior.

Pepita Chordà Pons

Meruja Franco Llopis

Hortensia Taléns Llinares

de honor

Lo que vale el papel

Un campamento-albergue para los niños de Villanueva de Castellón, con el cual no nos viéramos obligados a ir mendigando plazas en los existentes para que puedan asistir, donde los mismos puedan disfrutar, educándose, donde en convivencia se les enseñe a preocuparse de lo nuestro, en vez de lo mío.

Esa es la necesidad, hay que buscar el remedio y su realización; la idea ha ido madurando, el veneno de la misma, inculcado por nuestro Cura, a un grupo de personas, ha ido intoxicándonos de tal forma, que las

gestiones realizadas van a empezar a dar sus frutos. Se han buscado emplazamientos que reúnan condiciones, se ha procurado que la distancia no sea excesiva, y va a realizarse la compra de los terrenos suficientes para tal fin; van a ser los mismos regalados al Ayuntamiento, y están dispuestos a culminar su terminación, aunque para ello tengamos que contar con la ayuda desinteresada de todo el pueblo.

La idea es fenomenal, por de pronto nos dicen, esos terrenos son lo que vale **VUESTRO PAPEL.**

M.ª Dolores Ferrando Bolinches

Vicenya Sala Company

Lucía Salorres Ibañez

de honor

► Esta pàgina ens parla de com un grup de prohoms castellonencs, encapçalats per Pasqual Martorell Serra, mitjançant la recollida de paper, van aconseguir comprar uns terrenys a la partida de Cazuma de Bicorb per tal que els xiquets i les xiquetes de Castelló pogueren anar de campament. Gràcies a ells, allí va anar un bon grapat d'anys el Moviment Junior parroquial amb el vicari Joan Olivert. Els terrenys van ser donats posteriorment a l'Ajuntament. Per error la festera Pepita Chafes Pons apareixia amb el nom de Pepita Chordà Pons.

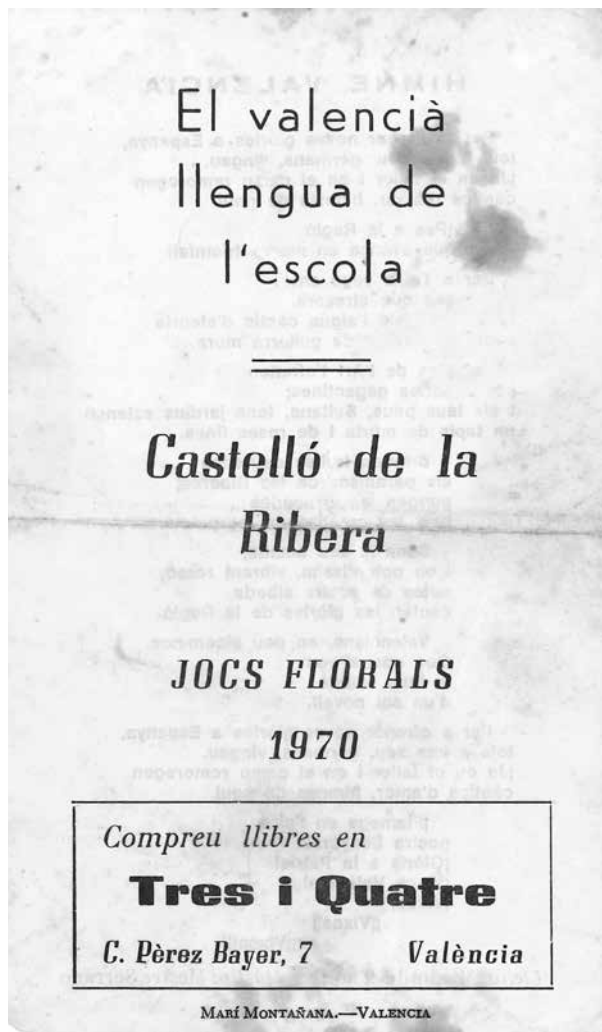

► Reina, cort d'honor i patges a casa de la reina. Aquell any hi hagué concurs de pesca, carrera ciclista, un concurs de bevedors de cervesa, el II Rally Automovilístic Humorístic, el I Trofeu Festes de tenis, concurs de coloms, despertaes, cordaes, castell, misses, processons, cercaviles, revetles, etc.

► Els XV Jocs Florals es van celebrar amb la solemnitat habitual al Califòrnia. Va actuar com a mantenidor el castellanenc Eduard Perales Pons (Castelló 1928-València 2015), aleshores viceprovincial de la província espanyola dels Pares Reparadors. Va guanyar la Flor Natural el poeta Joan Soriano Esteve. En esta imatge Eduard Soler i Estruch, guanyador de l'Englantina d'Or, besa la mà de la regina.

► Este fullet es va repartir entre les persones assistents als Jocs Florals. Al revers hi havia la lletra de l'Himne Regional en valencià, per tal que tots i totes pogueren cantar-lo en la nostra llengua.

► Fina Morera, reina de les festes de 1969, saluda Maria Victoria Sanz, reina de 1970, en presència de Pasqual Martorell Serra.

► Cercavila de festeres i festers passant per la plaça de l'Església.

La cort d'honor i acompanyants, de visita al col·legi de Sant Doménec.

Festeres i autoritats a la llotja principal de la plaça de bous. Fora del programa oficial hi hagué espectacles taurins a la plaça de bous que es muntava a l'actual avinguda de Cuba. El tradicional concert de festes de la Lira, dirigida per Pablo Sánchez Torrella, es va celebrar dilluns dia 7 al Califòrnia. Va interpretar, entre altres, *El llac dels cignes*, de Txaikovski, i l'obertura de *Leonora*, de Beethoven.

**EL POBLE
DE
CASTELLÓ**